Antisemitisme onder jongeren in Nederland

Oorzaken en triggerfactoren

Ron van Wonderen
Willem Wagenaar

anne frank stichting

Verwey-Jonker Instituut

Antisemitisme onder jongeren in Nederland

Oorzaken en triggerfactoren

Ron van Wonderen
Willem Wagenaar

Met medewerking van:
Freek Hermens en Tom Nijs

Utrecht, april 2015

Inhoud

	Samenvatting en conclusies	**5**
	Resultaten	6
	Midden-Oosten	6
	Voetbal	7
	Beleidsaanbevelingen	8
1	**Inleiding**	**11**
1.1	Achtergrond	11
1.2	Onderzoek naar oorzaken en triggerfactoren voor antisemitisme onder jongeren	15
2	**Opzet en uitvoering van het onderzoek**	**17**
2.1	Doel- en vraagstelling	17
2.2	Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie	18
2.3	Leeswijzer	20
3	**Theoretische verkenning**	**21**
4	**Beeldvorming over Joden en Israël**	**25**
4.1	Beeldvorming over Joden en Israël	25
4.2	Beeldvorming van Joden vergeleken met andere bevolkingsgroepen	29
4.3	Gebruik van 'Jood' als scheldwoord	30
4.4	Begrip voor acties	33
5	**Midden-Oosten gerelateerd antisemitisme**	**37**
5.1	Resultaten survey risico- en triggerfactoren antisemitisme	37
5.2	Contextfactoren	44
6	**Antisemitisme in de context van voetbal**	**55**
7	**Triggerfactoren antisemitisme vergeleken met ander racisme**	**63**
Literatuur		**67**
Bijlage 1 Begeleidingscommissie en deelnemers focusgroepen		**69**
Bijlage 2 Online enquete Jongeren 2014		**71**
Bijlage 3 Tabellen		**89**

Samenvatting en conclusies

In de afgelopen jaren vonden verschillende antisemitische incidenten plaats die zorg(d)en voor onrust in de Nederlandse samenleving. Hoewel in kwantitatief opzicht de meeste antisemitische incidenten, arrestaties en strafzaken plaatsvonden binnen de voetbalcontext, zijn het antisemitische incidenten gerelateerd aan het Midden-Oostenconflict die de meeste impact hebben gehad. Voorbeelden hiervan zijn de documentaire waarin Arnhemse jongeren van Turkse afkomst de massamoord tijdens de Tweede Wereldoorlog goedkeuren, en de pro-Palestinademonstraties in 2014, waar antisemitische leuzen gescandeerd werden en spandoeken werden meegedragen met beledigende teksten voor Joden. Bestaand onderzoek biedt onvoldoende aanknopingspunten en handvatten om een adequaat beeld te krijgen van de belangrijkste factoren voor het ontstaan/bestaan van antisemitisme en de domeinen waarbinnen antisemitisme zich manifesteert. Om de aanpak van antisemitisme onder jongeren verder te kunnen verfijnen en te verbeteren is het dus in de eerste plaats nodig om beter zicht te krijgen op de omvang, de oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme.

Doelstelling van dit onderzoek is zicht te krijgen op oorzaken van antisemitische vooroordelen onder jongeren, en (trigger)factoren die bijdragen aan antisemitische incidenten door jongeren. Het onderzoek focust op antisemitisme onder islamitische jongeren en antisemitisme binnen de context van het betaald voetbal. Het onderzoek wil in elk geval antwoord geven op de volgende onderzoeksvragen:

1. Is er een indicatie te geven voor de mate waarin antisemitische vooroordelen onder welke groepen jongeren voorkomen (ook in relatie tot het vóórkomen van vooroordelen over andere bevolkingsgroepen)?
2. Wat zijn onder jongeren de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van antisemitische vooroordelen?
3. Welke triggerfactoren leiden tot het daadwerkelijk uiten van antisemitisme onder jongeren?
4. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan antisemitische vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van antisemitisme, uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is gekozen voor een onderzoeksopzet met als kern een survey onder jongeren. Voorafgaande aan de survey hebben we een literatuurscan uitgevoerd naar nationale en internationale publicaties over oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme. Ook zijn (groeps)interviews gehouden met islamitische jongeren en met autochtone jongeren (voetbalsupporters) om beter zicht te krijgen op welke (trigger)factoren van belang zijn in de aanloop naar antisemitische incidenten. Vervolgens is een survey onderzoek uitgevoerd onder 2.350 jongeren. Na de survey hebben we focusgroepen met (ervarings)deskundigen bijeengebracht, onder wie leerkrachten, jeugdwerkers en experts op het gebied van antisemitisme in relatie tot het Midden-Oosten of voetbalgeweld. Het doel hiervan was om de resultaten van de survey beter te kunnen duiden en van een context te kunnen voorzien.

Resultaten

Jongeren denken in het algemeen relatief positief over Joden in Nederland; veel jongeren denken aanzienlijk minder positief over andere bevolkingsgroepen in Nederland. Tegelijkertijd constateren we dat jongeren anders aankijken tegen Joden in Nederland dan tegen Joden in Israël, respectievelijk de staat Israël en tegen zionisten.[1]

Een klein percentage van de christelijke en niet-gelovige jongeren denkt niet zo positief over Joden in Nederland; onder islamitische jongeren is dit aantal iets hoger. Christelijke en niet-gelovige jongeren denken veel vaker niet zo positief over Antillianen, Surinamers, Marokkanen, Turken en in het algemeen moslims dan over Joden in Nederland. We zien verder dat christelijke en niet-gelovige jongeren veel vaker niet zo positief denken over Antillianen, Surinamers, Marokkanen, Turken en in het algemeen moslims dan islamitische jongeren denken over Joden in Nederland. Tegelijkertijd constateren we dat aanzienlijk meer jongeren, in het bijzonder islamitische jongeren, niet zo positief denken over Joden in Israël, over de staat Israël en over zionisten. De uitkomsten van het survey onderzoek bevestigen dat veel islamitische jongeren een sterke betrokkenheid voelen en duidelijke meningen hebben over het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Een opvallende bevinding uit het survey onderzoek is verder dat jongeren van Turkse herkomst vaker niet zo positief denken over Joden in Nederland dan Marokkaanse jongeren. Ook denkt een relatief hoog percentage Turkse jongeren niet zo positief over Koerden én Joden. Hier constateren we een effect van de identificatie door vooral nationalistische Turken met politieke ontwikkelingen in Turkije.

Behalve de beeldvorming van jongeren over Joden is onderzocht of jongeren begrip hebben voor verbale of fysieke agressie tegen Joden in Nederland, en het bekladden van Joodse begraafplaatsen en synagogen. Het overgrote deel van de jongeren zegt hiervoor geen begrip te hebben. Desalniettemin zijn er jongeren die zeggen enig of veel begrip te hebben voor zulke acties. Dat is vaker het geval bij jongeren met een islamitische achtergrond dan bij jongeren zonder islamitische achtergrond. Een indicatie voor de mate van het begrip bij islamitische jongeren voor verbale of fysieke agressie tegen Joden is dat van alle islamitische jongeren die deelnamen aan het onderzoek, 8 procent ‘enig’ en 4 procent ‘veel’ begrip heeft voor het naroepen of uitschelden van Joden in Nederland. Slaan of schoppen van Joden in Nederland kan bij 4 procent van de islamitische jongeren in ons onderzoek op veel begrip rekenen, en bij 3 procent op enig begrip. Aan islamitische jongeren is gevraagd wat volgens *hen* jongeren tot verbale of fysieke agressie kan aanzetten. Het meest genoemd als triggerfactoren worden: oproepen op Facebook, internetfora of andere sites, en spontane acties (acties komen voort uit de jongeren zelf of worden getriggerd door toevallige omstandigheden, zoals een Jood voorbij zien lopen). Discussies met vrienden en oproepen door imams of andere gezaghebbende personen worden eveneens genoemd als triggerfactoren.

De vraag welke risico- en triggerfactoren aanleiding geven tot antisemitische uitingen laat zich niet eenduidig beantwoorden. Maar voor twee belangrijke contexten waarbinnen antisemitisme plaatsvindt – het Midden-Oostenconflict en het betaald voetbal – laat zich wel een aantal factoren onderscheiden.

Midden-Oosten

Risico- en triggerfactoren voor antisemitisme en anti-Israëlsentimenten onder islamitische jongeren kunnen voor een belangrijk deel als ‘uniek’ worden beschouwd ten opzichte van factoren die bijdragen aan andere vormen van vooroordelen en racisme. We zien een duidelijk triggereffect voor anti-Israëlsentimenten door incidenten die plaatsvinden in het conflict tussen Israël en de Palestij-

1 Dat ‘zionisten’ in dit rijtje staat opgenomen komt doordat veel jongeren ‘zionisme’ niet gebruiken in de oorspronkelijke betekenis (als term voor het streven naar behoud van de staat Israël) maar ‘zionisme’ een andere, bredere en in veel gevallen onduidelijkere betekenis geven. Het staat voor hen voor een agressieve, soms oorlogszuchtige ideologie die verantwoordelijk is voor de bezetting van Palestijnse gebieden en oorlogshandelingen van het Israëlische leger. Door deze bredere betekenis kan niet worden uitgesloten dat Joden in Nederland die de militaire acties van Israël verdedigen door jongeren als zionisten worden gezien en dus ook in gelijke mate negatief worden beoordeeld.

nen. Ook is gekeken naar mogelijke triggerfactoren in het eigen domein van jongeren. Factoren zoals lage sociaaleconomische status, opvoedingsproblematiek en persoonlijke problemen waarmee jongeren kampen, spelen niet of nauwelijks een rol. Religie speelt wel een rol, maar deze rol is niet eenduidig. De mate waarin islamitische jongeren religie belangrijk vinden en zich identificeren als moslim, lijkt de kans te vergroten dat jongeren niet positief over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten denken. De frequentie van moskeebezoek en het volgen van Koranlessen daarentegen hebben geen invloed.

Verder is in het onderzoek gekeken naar potentiële factoren die risico- en triggerfactoren kunnen versterken of verzwakken. Relevant voor de heftigheid van het effect van triggerfactoren lijken te zijn: identificatie met het land van herkomst (althans voor Turkse jongeren), etnische achtergrond (Turkse jongeren zijn vaker niet zo positief over Joden dan Marokkaanse jongeren), opleidingsniveau (hogere opleiding heeft een dempend effect), persoonlijk ervaren discriminatie (vooral bij jongens) en frustraties om minder kansen te krijgen in de Nederlandse samenleving. Contextuele factoren, zoals internet- en mediagebruik en gesprekken met ouders en vrienden, versterken anti-Israëlsentimenten. De overgrote meerderheid van de islamitische jongeren volgt het conflict, voelt boosheid als gevolg hiervan en ziet Israël als het meest schuldig aan het conflict. Incidenten die plaatsvinden tussen Israël en Palestijnen bereiken via (sociale) media de jongeren met vaak schokkende beelden. De jongeren worden boos door deze beelden, vinden dat andere landen (waaronder Nederland) de Palestijnen aan hun lot overlaten en vinden dat de Nederlandse media en politici te eenzijdig partij kiezen voor Israël. Islamitische jongeren ervaren een discrepantie tussen de berichtgeving in Nederlandse media, berichtgeving in buitenlandse media en berichtgeving op sociale media. Deze verschillende waarnemingen leiden tot verwarring en woede, maken jongeren vatbaar voor complottheorieën, leiden verder tot negatieve houdingen jegens Joden in Israël en vormen een belangrijke trigger voor antisemitische uitingen. Een zeer exemplarische triggerfactor was het incident waarin het Israëlische leger een Turks schip met hulpgoederen naar Gaza enterde. Dat incident heeft in de Turkse media zeer veel aandacht gekregen en heeft vooral nationalistische Turken veel minder positief jegens Israël gestemd. Deze verslechterde opinie lijkt te zijn doorgesijpeld naar jongeren van Turkse afkomst in Nederland.

Statements van Nederlandse politici en in Nederlandse media bevestigen jongeren in hun beleving dat de kant van Israël wordt gekozen. Hoewel de boosheid van de meeste jongeren zich richt op de Israëlische rol in het conflict met Palestijnen en niet op Joden in Nederland, zijn de uitlatingen van de jongeren vaak minder gedifferentieerd. Jongeren hebben het vaak over ‘de Joden’ in plaats van over ‘de staat Israël’, waardoor een kritische benadering van Israël of de Israëlische politiek een antisemitische betekenis kan krijgen en bedreigend kan overkomen op Joodse Nederlanders.

Uit het survey onderzoek blijkt tevens dat het woord ‘Jood’ vaak wordt gebruikt als scheldwoord. Jongeren geven aan dat de context waarin ze het scheldwoord ‘Jood’ horen, veelal ‘voor de lol’ is. Maar het woord ‘Jood’ als scheldwoord wordt ook gebruikt in ruzies, discussies op internet en tegen de politie. Het woord ‘Jood’ is verworden tot een scheldwoord en tot straattaal; de oorsprong wordt in dit onderzoek niet duidelijk. Lang niet altijd is bij het gebruik van het woord ‘Jood’ als scheldwoord sprake van intentioneel antisemitisme. Jongeren ontkennen de antisemitische inhoud, betekenis of achtergrond, maar doen wel uitspraken die door buitenstaanders als antisemitisch begrepen kunnen worden.

Voetbal

Voor wat betreft voetbalgerelateerd antisemitisme hebben we vastgesteld dat de belangrijkste triggerfactoren het bezoek aan en de dynamiek in het stadion zijn. De sfeer, het tweewekelijkse toeleven naar de wedstrijd en het opgaan in grote groepen medesupporters voeren supporters mee in een flow waarin de drempel om mee te zingen met kwetsende spreekkoren een stuk lager ligt dan in andere contexten, buiten het voetbal. Daar komt bij dat binnen de voetbalcontext de relatie tussen het kwetsende gebruik van het woord ‘Jood’ en antisemitisme, oftewel het doelbewust

kwetsen van Joden, door betrokkenen nadrukkelijk wordt ontkend. Met liedjes over Joden wordt Ajax bedoeld, en eventueel Amsterdam, zo wordt gesteld. Ook de uitkomsten in de survey laten zien dat onder jongeren die voetbalwedstrijden bezoeken, niet minder positief wordt gedacht over Joden in Nederland en over Joden in Israël. Naast stadionbezoek hebben we ook nog een andere triggerfactor vastgesteld voor kwetsend gebruik van het woord Jood in spreekkoren: live-uitzendingen van wedstrijden van Ajax waarbij geen supporters aanwezig mogen zijn (ze kijken wel mee via de televisie). We concluderen kortom dat de triggerfactoren voor kwetsend gebruik van het woord Jood die we hebben vastgesteld binnen de voetbalcontext, uniek zijn in vergelijking met triggerfactoren voor vooroordelen en discriminatie gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur. Antisemitische spreekkoren richten zich op de club en op aanhang van Ajax, terwijl andersoortige racistische en discriminerende spreekkoren zich veelal op individuele spelers of de scheidsrechter richten.

Beleidsaanbevelingen

Uit ons onderzoek blijkt dat antisemitische beeldvorming en antisemitische uitingen lang niet altijd gepaard gaan met negatieve ideeën over Joden in Nederland. Wanneer er op basis van de uitkomsten hiervan nieuw beleid zou moeten worden geëntameerd, dan zou dat aanvullend moeten zijn op bestaand beleid dat zich richt op het bijstellen van de beeldvorming over Joden in Nederland. [2] Leerkrachten hebben thans in klassen met veel islamitische jongeren moeite om antisemitisme bespreekbaar te maken door de heftige en defensieve reacties van de jongeren. Niet zelden zijn reacties in de klas te horen als '*Waarom moeten we het over de Joden hebben? Waarom niet over de Palestijnen? Worden die dan niet vervolgd?'* of '*En wij dan, worden wij (Marokkaanse jongeren, Turkse jongeren) niet gediscrimineerd in Nederland?'* Veel islamitische jongeren hebben het gevoel dat met twee maten wordt gemeten bij verschillende vormen van discriminatie in Nederland én in de Nederlandse beeldvorming over het Midden-Oostenconflict. Daardoor dreigen leertrajecten over antisemitisme eerder antisemitische reacties op te roepen dan tegen te gaan.

Een aanknopingspunt om in klassen met veel islamitische leerlingen de weerstand van de jongeren te overwinnen, is dan ook om een brede discussie over discriminatie aan te gaan, waarin antisemitisme een onderdeel is. Van belang is daarbij om beelden van groepen te diversifiëren. Hoe diverser het beeld, hoe minder ruimte voor stereotypen en discriminatie. Een tweede aanknopingspunt is om in de les ook aandacht te besteden aan de problematiek in het Midden-Oosten, aangezien uit het survey voortkomt dat ook hier veel ongenuanceerde beelden over bestaan en het beeld van meten met twee maten aanleiding is voor jongeren om antisemitische uitingen te doen. Hierbij lijkt een handreiking voor leerkrachten, met do's, don'ts, achtergrondinformatie of eventueel een korte training, meerwaarde te kunnen hebben, omdat sommige opvattingen van islamitische jongeren voor autochtone Nederlanders onvoorstelbaar kunnen zijn en alleen het simpelweg tegenspreken contraproductief kan zijn. Zo kunnen geschiedenis en context van het conflict, maar ook de verschillen van mening binnen de Nederlandse samenleving en de Joodse gemeenschap aan bod komen. Bovendien kan er aandacht zijn voor het begrip 'zionisme', om ook hier een meer divers en genuanceerder beeld te bewerkstelligen.

Om jongeren aan te spreken op hun opvattingen moet er allereerst een goed besef zijn waar deze beelden vandaan komen, en hoe het (sociale) mediagebruik van jongeren hieraan precies bijdraagt. Jongeren zijn beïnvloedbaar in hun beeldvorming over Joden en over Israël. Jongeren weten vaak niet meer wat ze moeten geloven. Er is veel verwarring en gevoel van onrecht. In deze omstandigheden blijken complottheorieën welig te tieren. Andere aanknopingspunten zijn: om

2 Eerder onderzoek liet zien dat projecten waarin jongeren kennismaken met Joden en de Joodse cultuur, bijdragen aan een positiever en diverser beeld over Joden en vooroordelen doen afnemen. Zie bijvoorbeeld M. van der Heijden & L. de Wit (2014). Effecten van het LJG-project leer je buren kennen; W.Wagenaar & W. Dinsbach (2014). Antisemitisme in het Voortgezet Onderwijs. Achtergronden van daders en de aanpak door docenten. Verslag van een kwalitatieve verkenning; Diversion (2010). Resultaten landelijke pilot 2008/2009 Tweede Wereldoorlog in Perspectief. De Tweede Wereldoorlog en het Midden-Oosten Lespakket (V)MBO.

jongeren te leren kritischer met nieuws om te gaan en informatie, vooral internetbronnen, beter te filteren (‘digital literacy’). Waar komen berichten vandaan, welke doelen dienen ze? Tracht een bres te slaan in een eenzijdig vijandbeeld. Leer ze over de diversiteit binnen het Jodendom en licht toe dat ook binnen Israël en ook onder Nederlandse Joden heel verschillend wordt gedacht over het conflict met Palestijnen.

Beleidsaanbevelingen voor het antisemitisme in de voetbalcontext dienen zich te concentreren op (regelmatige) stadionbezoekers. Van de huidige maatregelen in het betaalde voetbal lijkt alleen de aanpak van ADO Den Haag thans een stevig effect te sorteren. Het verschil tussen de aanpak van deze club en de aanpak van andere clubs is dat ADO Den Haag met innovatieve technische middelen individuele supporters die zich misdragen, aanpakt. Klaarblijkelijk worden hiermee de triggereffecten van het stadionbezoek en het opgaan in een supportersmassa doorbroken. Een dergelijke aanpak verdient navolging, zij het dat deze kostenintensief is en om die reden thans niet voor alle clubs realiseerbaar lijkt.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

In de afgelopen jaren vonden verschillende antisemitische incidenten plaats die zorg(d)en voor onrust in de Nederlandse samenleving. Hoewel in kwantitatief opzicht de meeste antisemitische incidenten, arrestaties en strafzaken plaatsvonden binnen de voetbalcontext, zijn het antisemitische incidenten gerelateerd aan het Midden-Oostenconflict die de meeste impact hebben gehad. Voorbeelden hiervan zijn de documentaire waarin Arnhemse jongeren van Turkse afkomst de massamoord tijdens de Tweede Wereldoorlog goedkeuren, en de pro-Palestinademonstraties in 2014, waar antisemitische leuzen gescandeerd werden en spandoeken werden meegedragen met beledigende teksten voor Joden. Het klimaat lijkt zich te verharden door de gebeurtenissen in de Gazastrook, de opmars van Islamitische Staat in Syrië en Irak in 2014, en de aanslagen in 2015 in Parijs en in Kopenhagen.

Antisemitisme is ook een wezenlijk kenmerk van een aantal extreemrechtse groepen in Nederland. De omvang, zichtbaarheid en betekenis van deze extreemrechtse groepen is in de afgelopen jaren echter sterk afgenomen, waardoor ook het aantal antisemitische incidenten uit extreemrechtse hoek is gedaald. Het Meldpunt Discriminatie Internet constateert bijvoorbeeld: '*Het is hierbij interessant om te noteren dat online antisemitisme vanuit extreemrechts, traditioneel goed voor veel Jodenhaat en Holocaustontkenning, momenteel een erg klein onderdeel van de uitingen is. Slechts bij 22 gemelde uitingen over antisemitisme was er sprake van een extreemrechtse component.*' (MDI, 2014, p.5). Toch namen ook neonazi's deel aan de demonstratie in de zomer van 2014 tegen de terreurgroep ISIS in de Haagse Schilderswijk. Een mededemonstrant die een Israëlische vlag meedroeg, werd door hen antisemitisch bejegend en uiteindelijk aangevallen en van zijn vlag beroofd.

Bij antisemitische incidenten gaat het in grote lijnen om twee categorieën.

De eerste categorie behelst *intentioneel antisemitisme*: incidenten die zich richten op personen van Joodse herkomst of op specifieke objecten met een Joodse achtergrond. Zo zijn er incidenten waarbij mensen van wie het duidelijk is dat zij Joods zijn (bijvoorbeeld vanwege hun kleding) met antisemitische leuzen worden beledigd. Verder is er sprake van antisemitische bekladdingen, zoals hakenkruisen op synagogen of Joodse monumenten.

De tweede categorie is een meer *ongerichte vorm van antisemitisme*. Bij dit ongerichte antisemitisme is de belediging of agressie niet direct gericht tegen een persoon of object met een Joodse achtergrond. Van ongericht antisemitisme is bijvoorbeeld sprake bij het scanderen van antisemitische leuzen in voetbalstadions, algemene antisemitische berichten op internet of antisemitische beledigingen van mensen in een publieke functie, zoals politiemedewerkers en treinconducteurs (Tierolf & Hermens, 2013). Ook scholen kampen met al dan niet ongerichte antisemitische scheldpartijen tussen leerlingen en er komt onder leerlingen Holocaustontkenning voor (Wolf et al., 2013). Ongericht antisemitisme vindt ook plaats in het publieke debat en op het internet. Zowel uit extreemrechtse hoek als op islamitische websites komen sterk antisemitische geluiden en Holocaustontkenningen voor. Veel strafbare antisemitische uitingen en Holocaustontkenningen op internet zijn te vinden op mainstream webfora.

Definities van antisemitisme

Problematisch voor het vaststellen van het precieze aantal antisemitische incidenten in Nederland is niet alleen dat incidenten op verschillende wijzen worden gemeten, zoals onderstaand overzicht van onderzoeken illustreert, maar ook dat de definitie van antisemitisme zelf niet eenduidig is.[3] Discussies over de vraag: 'Is het een antisemitische uiting als iemand Israël een terroristische staat noemt?' of: 'Is het een antisemitische uiting als iemand Joodse kolonisten vergelijkt met de nazi's?' zijn bijvoorbeeld voorstelbaar.

> Het Europese Forum hanteert de volgende definitie van antisemitisme, overgenomen van de European Union Agency of Fundamental Rights EUMC/FRA.[4,5]
>
> *'Antisemitisme is een bepaald beeld van Joden dat zich kan uiten als haat tegen Joden. Retorische en fysieke uitingen van antisemitisme worden gericht tegen Joden of niet-Joden en/of hun bezittingen, tegen instellingen van de Joodse Gemeenschap en religieuze voorzieningen."*[6]
>
> Het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI) geeft de volgende definitie van antisemitisme: '*Joden anders behandelen dan andere mensen, en met name je vijandig opstellen jegens Joden op grond van vooroordelen, noemt men antisemitisme. Antisemitisme kan allerlei vormen aannemen: verbaal geweld (beledigen, schelden), pesterijen, mishandeling, beschadiging of vandalisme, intimidatie, graffiti, toegang weigeren.*' Voor het CIDI is ook de uitlating *'De Joden (of Israëli's) stellen zich even kwalijk op tegenover de Palestijnen als de nazi's in de Tweede Wereldoorlog'* een antisemitische uitlating.[7,8]

Een beknoptere definitie van antisemitisme wordt gegeven door Evelien Gans (2003, p.1).

> *'Want: wat verstaan we eigenlijk onder antisemitisme? Antisemitisme fungeert vaak als containerbegrip: je kunt er naar believen van alles in dumpen. (...) Antisemitisme bestaat in allerlei verschijningsvormen, zoals onder meer religieus antisemitisme (anti-judaïsme), (economisch-)sociaal antisemitisme en racistisch antisemitisme. (...) Ik definieer antisemitisme hier als afkeer van en vooroordelen tegen Joden als Joden.*[9]

Onderzoeken naar antisemitisme

De omvang van de Joodse gemeenschap in Nederland is tussen de 30.000 en 40.000 personen.[10] De *precieze* omvang van het aantal antisemitische incidenten is echter onduidelijk. Verschillende organisaties doen met verschillende methoden metingen.

- Er zijn in Nederland twee monitors die zich primair richten op het aantal registraties van antisemitische incidenten bij de politie: de rapportages racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld[11] en de Poldis-rapportages.[12]

---

3 Een illustratie hiervan is ook een disclaimer in de rapportage van de antidiscriminatievoorzieningen uit 2015: *'ADV's registreren en rapporteren klachten op diverse manieren, en gebruiken (nog) niet hetzelfde registratieprogramma. Sommige bureaus registreren uitsluitend de ervaringen die burgers rechtstreeks bij hen melden. Andere registreren daarnaast ook discriminatie-ervaringen en meldingen als bijvoorbeeld politiecijfers, zaken van het College voor de Rechten van de Mens of situaties die de ADV zelf heeft gesignaleerd. Door de verschillende systemen en registratiewijzen zijn de cijfers van de verschillende ADV's niet in alle gevallen volledig vergelijkbaar. Het duiden van de cijfers over ervaren discriminatie en de verschillen tussen de bureaus of de veranderingen in de tijd dient derhalve met de nodige terughoudendheid te gebeuren.'*

4 http://www.european-forum-on-antisemitism.org/working-definition-of-antisemitism/nederlands-dutch/

5 Ook het State Department heeft die definitie overgenomen: http://www.state.gov/j/drl/rls/fs/2010/122352.htm

6 Overigens heeft de FRA de definitie ingetrokken vanwege politieke commotie over het incorporeren van kritiek op Israël in de definitie; de FRA is echter niet met een nieuwe definitie gekomen.

7 http://www.cidi.nl/question/wat-is-antisemitisme/,

8 Een checklist om te zien of sprake is van antisemitisme (volgens CIDI), is te vinden op http://wordpress.cidi.nl/question/is-het-antisemitisch

9 Gans. E. (2003). De Joodse almacht. Hedendaags antisemitisme. Vrij Nederland, 29 november 2003.

10 Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Jodendom_in_Nederlands

11 Verwey-Jonker Instituut in opdracht van de Anne Frank Stichting.

12 Verwey-Jonker Instituut in opdracht van de Nationale Politie.

De 'Tweede rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland', die gebaseerd is op een analyse van de gegevens in politiebestanden, toont tussen 2011 en 2012 een toename van het aantal incidenten van intentioneel antisemitisme (van 30 naar 58 incidenten).[13] In 2013 steeg dit aantal licht verder tot 61 incidenten.[14]

In Poldis zijn in 2012 in de database van de politie 2354 incidenten met een antisemitisch karakter geregistreerd, tegenover 2188 zaken in 2013. In Poldis 2012 werd antisemitisme uitgediept in een themarapportage. Uit die verdieping bleek dat met een speciale zoekopdracht in de Basis Voorziening Handhaving (BVH) van de politie meer incidenten met een antisemitisch karakter werden gevonden dan door de politie werden geregistreerd in de zaaksformulieren. Daarnaast was het mogelijk een onderverdeling te maken in de aard van de incidenten: het ging hierbij om een onderverdeling naar intentioneel antisemitisme (hier gedefinieerd als incidenten met een duidelijk antisemitisch karakter gericht tegen Joodse personen of Joodse doelwitten) en ongericht antisemitisme (bekladdingen en lukrake beledigingen met een antisemitisch karakter niet specifiek gericht tegen Joodse personen of Joodse doelwitten).

In de Poldis-meting in 2013 werden 717 discriminatoire incidenten met als discriminatiegrond antisemitisme geregistreerd, waarvan 34 intentioneel antisemitisme (Tierolf et al., 2014). Een voorbeeld van een incident van intentioneel antisemitisme in 2013 is de registratie van een conflict tussen buurtbewoners en een eigenaar van een kantoorpand. Een bewoner beledigde de (Joodse) eigenaresse door te zeggen: *'Ze hadden jou in de oorlog met de Joden moeten vergassen, ik krijg je nog wel, ik weet je te vinden.'* Een ander intentioneel antisemitisch incident vond plaats in een verzorgingstehuis: *'Bezoeker van verzorgingshuis scheldt Joodse bewoonster uit. Zegt dat ze "haar zijn vergeten te vergassen" en "Heil Hitler".'* In totaal vonden de onderzoekers over 2013, naast de 34 incidenten van intentioneel antisemitisme in de zaaksformulieren van de politie, via de extra zoekopdracht 27 incidenten, die alleen in de BVH zijn geregistreerd (dus totaal 61).

In 2012 was er sprake van in totaal 58 intentioneel antisemitische incidenten. Opmerkelijk is dat de politie voor Jood werd uitgescholden. In 2013 registreerde de politie in de zaaksformulieren zelfs 157 keer dat politieagenten werden uitgescholden voor 'kutjood', 'vuile jood', etc. Vooral in de regio's Rotterdam-Rijnmond en Haaglanden lijken antisemitische beledigingen bij het taalgebruik van bepaalde groepen te zijn gaan horen, mogelijk in samenhang met voetbal gerelateerde uitingen (Tierolf & Hermens, 2013).

- De verschillende regionale antidiscriminatie voorzieningen (ADV's) rapporteren jaarlijks over het aantal meldingen dat bij hen is binnengekomen.[15]
  In 2011 registreerden de ADV's 134 klachten over antisemitisme (2,1% van het totaal aantal meldingen) (Coenders et al. 2012). De kerncijfers 2012-2014 laten zien dat dit in 2014 is gestegen tot 147 klachten (1,5% van het aantal meldingen) (Dinsbach et al., 2015).

- Meldpunt Internet Discriminatie (MIND) (in 2013 opgericht op initiatief van het ministerie van Veiligheid en Justitie en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) heeft in 2014 31 meldingen ontvangen over antisemitisme op het internet. In 2013 waren dit nog 14 meldingen.

- Het Meldpunt Discriminatie Internet (MDI) rapporteert over 2014 328 meldingen van antisemitisme op internet (tegenover 250 in 2013). Vooral uitingen gedaan naar aanleiding van het Israël-Gazaconflict in juli en augustus 2014 zorgden voor een flinke toename van het aantal antisemitische uitingen op internet. Het MDI constateert dat in 2014 de grootste categorie van gemelde discriminatie wederom antisemitisme is. MDI signaleert ook een grote toename van antisemitische uitingen op internet. Deze uitingen vinden voornamelijk plaats in de sociale media (Facebook, Twitter en YouTube). Het MDI ziet daarbij een duidelijke verschuiving van

---

13 In de rapportage wordt deze stijging overigens verklaard door een veranderde zoekmethodiek, niet door een reële stijging van het aantal incidenten.

14 'Derde rapportage Racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland'. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2013.

15 CIDI: Monitor antisemitische incidenten in Nederland. Laatst uitgebrachte rapportage is van Muller, 2015.

antizionisme naar openlijk antisemitisme. Het MDI concludeert: *'Als zovele jaren tevoren moeten wij concluderen dat het bizar hoge gehalte aan antisemitisme op internet in geen verhouding staat tot het formaat van de kleine Joodse bevolkingsgroep in Nederland. Antisemitisme en Holocaustontkenning zijn in die zin, in het licht van het Europese Holocaustverleden en met de opkomst van IS en het plegen van aanslagen op Joden (en anderen) in Europa, de zorgwekkendste van alle categorieën van discriminatie op internet en daarbuiten.'* (MDI, 2014, p.14).

- Ook het CIDI rapporteert sinds 30 jaar jaarlijks antisemitische incidenten in Nederland. De CIDI Monitor antisemitische incidenten 2014 registreerde een stijging van 71%: van 100 incidenten in 2013 naar 171 in 2014. Ook de zwaarte van de incidenten nam toe. Vooral mensen die door bijvoorbeeld een keppel als Jood herkenbaar zijn, waren doelwit van veel directe confrontaties: scheldpartijen en lastigvallen op straat stegen met 90% (40 incidenten in 2014, tegen 21 in 2013). Het aantal incidenten met fysiek geweld verdubbelde (van 3 naar 6). Circa de helft van de incidenten speelde zich af tijdens de Gaza-oorlog in de zomer van 2014. In 2014 was het aantal antisemitische meldingen volgens het CIDI relatief 'normaal' tot 15 juni, toen drie Israëlische tieners door Hamas werden ontvoerd. Dit was de directe aanleiding voor de Israëlische operatie Protective Edge in de Gazastrook, die 7 juli startte en duurde tot 30 september.

- Een andere methodiek die periodiek wordt toegepast, zijn de zogenoemde slachtofferenquêtes. De resultaten van deze enquêtes geven echter geen inzicht in directe slachtoffererervaringen met antisemitisme.[16]
  Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het aantal slachtoffers van antisemitische incidenten relatief klein is in vergelijking met andere vormen van racisme en discriminatie, en daardoor moeilijk te meten is met algemene slachtofferenquêtes. Hoewel het aantal slachtoffers in absolute zin beperkt is, heeft dit tegelijkertijd wel een grote impact op de Joodse gemeenschap.

- In 2013 heeft de Anne Frank Stichting een onderzoek laten uitvoeren naar antisemitische voorvallen in het voortgezet onderwijs (Wolf et al. 2013). Het onderzoek richtte zich op de ervaringen van docenten met antisemitisme in de klas en op hun school. Zo is gepoogd inzicht te krijgen in de aard, omvang en intensiteit van het verschijnsel in het voorgezet onderwijs.[17]
  Uit het onderzoek kwam naar voren dat 35 procent van de docenten binnen een jaar minstens één antisemitisch incident heeft meegemaakt en dat antisemitische uitingen onder scholieren voornamelijk gerelateerd zijn aan het aanhangen van voetbalclubs en daarnaast aan het conflict in het Midden-Oosten.

- Nog een ander meetinstrument zijn surveys.

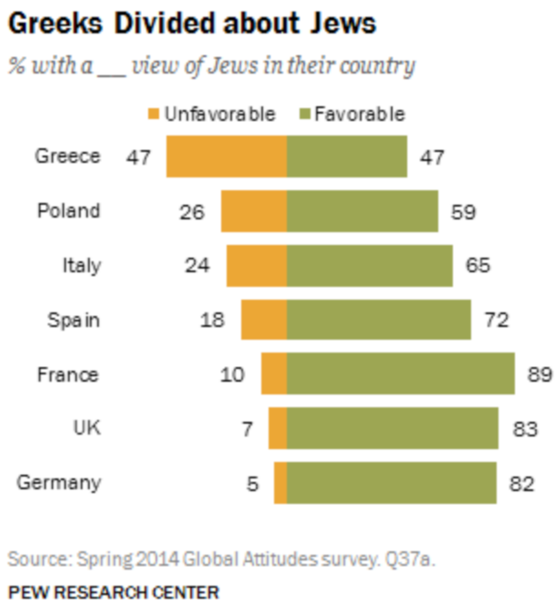
In 2011 is een internationaal vergelijkende survey gepubliceerd naar intolerante en discriminerende opinies in een aantal Europese landen, waaronder Nederland (Zick et al., 2011). Aan de deelnemers werden enkele vooroordelen tegen Joden voorgelegd en werd hun gevraagd of zij daarmee konden instemmen. In vergelijking met andere Europese landen sprong Nederland daar relatief gunstig uit (met scores tussen de 5,6% en de 20,4% van de respondenten, die instemde met intolerante en discriminerende opinies over Joden).
Het PEW Research Center, dat jaarlijks survey onderzoek uitvoert naar de beeldvorming in Europese landen over bevolkingsgroepen, heeft in 2014 in verschillende Europese landen (niet in Nederland) aan inwoners de vraag voorgelegd of men positief of niet positief denkt over Joden in hun land. Het percentage bewoners dat niet positief denkt over Joden in hun land, varieert van 5-10

16 Recent bracht het Sociaal en Cultureel Planbureau (CPB) de rapportage 'Ervaren Discriminatie' uit (Andriessen et al., 2014). In die rapportage is antisemitisme niet behandeld, omdat er problemen waren met de responsgroep. Ook eerdere surveys, zoals de 'Monitor Rassendiscriminatie 2009' (Boog et al., 2010) en 2005 (Boog, 2006) geven geen beeld van ervaren antisemitisme vanwege te kleine responsgroepen.

17 Het gaat hier dus niet om een enquête onder slachtoffers, maar om waargenomen antisemitisme.

procent in Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk, tot 26 procent in Polen en 47 procent in Griekenland (PEW Research Center, 2014) (figuur 1).

Figuur 1.1. Beeldvorming Europese landen over Joden.

The Anti-Defamation League Global 100 is een internationale vergelijking van attitudes jegens en opinies over Joden in meer dan honderd landen, op basis van ruim 53.000 afgenomen interviews. Het veldwerk is gedaan in 2013 en in 2014. Op basis van internationale vergelijking concluderen de onderzoekers dat Nederland een van de laagste indexscores heeft op antisemitische attitudes en opinies in de wereld (indexscore 5%, ten opzichte van een indexscore van gemiddeld 24% in West-Europa, 34% in Oost-Europa, 19% in Noord- en Zuid-Amerika, 22% in Azië, en 74% in het Midden-Oosten en Noord-Afrika).

1.2 *Onderzoek naar oorzaken en triggerfactoren voor antisemitisme onder jongeren*

Het Kabinet wil sterk inzetten om discriminatie en racisme, waaronder antisemitisme, onder jongeren te bestrijden. Bestaand onderzoek biedt echter onvoldoende aanknopingspunten en handvatten om een adequaat beeld te krijgen van de belangrijkste factoren voor het ontstaan/bestaan van antisemitisme en de domeinen waarbinnen antisemitisme zich manifesteert. Om de aanpak van antisemitisme onder jongeren verder te kunnen verfijnen en te verbeteren is het dus in de eerste plaats nodig om beter zicht te krijgen op de omvang, de oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme. De Minister heeft hierom toegezegd om een onderzoek te laten uitvoeren naar oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme onder jongeren. Voor het verfijnen van de aanpak van antisemitisme onder jongeren, is ook inzicht in de oorzaken van racisme (discriminatie gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur) onder jongeren in den brede noodzakelijk. Dan pas wordt namelijk duidelijk in hoeverre bepaalde factoren specifiek gelden voor het ontstaan van antisemitisme en welke factoren eveneens ten grondslag liggen aan andere vormen van racisme.

2 Opzet en uitvoering van het onderzoek

2.1 Doel- en vraagstelling

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is zicht krijgen op oorzaken van antisemitische vooroordelen onder jongeren, en (trigger) factoren die bijdragen aan antisemitische incidenten door jongeren.[18] Door een landelijk onderzoek uit te voeren naar oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme tegen de achtergrond van de oorzaken en (trigger)factoren van racisme is het mogelijk de aanpak van antisemitisme onder jongeren te verfijnen. Het onderzoek moet het mogelijk maken om de gevonden factoren die bijdragen aan het ontstaan van discriminatie en aan het daadwerkelijk discrimineren door jongeren onderling te vergelijken, en geeft daarbij inzicht in de belangrijkste achtergrondfactoren (zoals religie, mediagebruik, opleiding, gevoel van achterstelling, ervaringen met discriminatie, invloed van vrienden, opvoeding en gezinssituatie).

Onderzoeksvragen

Het onderzoek wil in elk geval antwoord geven op de volgende onderzoeksvragen:

1. Is er een indicatie te geven voor de mate waarin antisemitische vooroordelen onder welke groepen jongeren voorkomen (ook in relatie tot het vóórkomen van vooroordelen over andere bevolkingsgroepen)?
2. Wat zijn onder jongeren de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van antisemitische vooroordelen?
3. Welke triggerfactoren leiden tot het daadwerkelijk uiten van antisemitisme onder jongeren?
4. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan antisemitische vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van antisemitisme, uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

Op basis van literatuurstudie en interviews met jongeren zijn factoren geïdentificeerd die (mogelijk) relevant zijn voor het ontstaan van vooroordelen over Joden. Deze factoren lichten we in deze rapportage nader toe. Kortheidshalve gaat het om factoren die geclassificeerd kunnen worden als persoonlijke, sociale en omgevingsfactoren:

- sociale factoren: opvoedingsproblemen; gezinsproblematiek; vrienden en ouders; belang van religie / religieuze identiteit; (identificatie met) land van herkomst; onderwijs (waaronder het volgen van Koranlessen).
- omgevingsfactoren: (sociale) mediagebruik; het aanhangen van een voetbalclub; het Midden-Oostenconflict;
- persoonlijke factoren: persoonlijke en financiële problemen; mate waarin iemand zelf gediscrimineerd wordt of zich achtergesteld voelt in de Nederlandse samenleving; toekomstperspectief;

18 In het onderzoek maken we onderscheid tussen risico- en triggerfactoren voor antisemitische vooroordelen. Risicofactoren zijn factoren die (op een langere termijn) de kans op het ontstaan van antisemitische vooroordelen vergroten. Triggerfactoren zijn factoren die doorslaggevend kunnen zijn voor het daadwerkelijk uiten van antisemitisme.

Joden (niet) kent; zich geaccepteerd voelt; respect voor andersgelovigen sekse; leeftijd; opleidingsniveau.

2.2 *Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie*

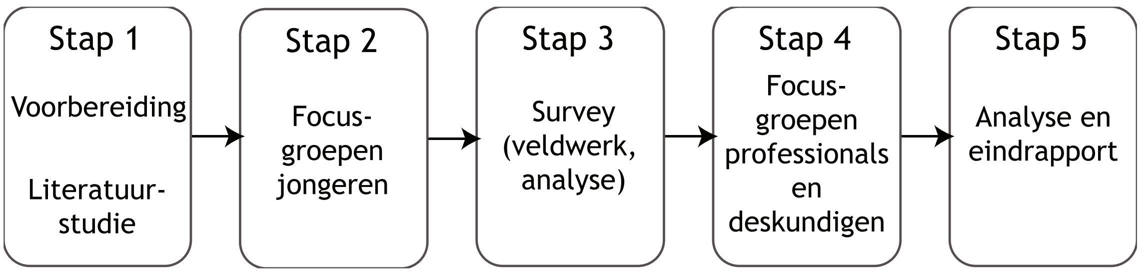
Onderzoeksopzet

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is gekozen voor een onderzoeksopzet met als kern een survey onder jongeren. Voorafgaande aan de survey hebben we een literatuurscan uitgevoerd naar nationale en internationale publicaties over oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme.[19]

Er is hierover al veel gepubliceerd, het doel was derhalve nadrukkelijk niet om hierover een separate rapportage op te leveren. De literatuurscan was belangrijk om input te genereren voor relevante indicatoren in de vragenlijst van de survey. Vervolgens hebben we (groeps)interviews gehouden met islamitische jongeren en met autochtone jongeren (voetbalsupporters) om beter zicht te krijgen op welke (trigger)factoren van belang zijn in de aanloop naar antisemitische incidenten.[20]

De literatuurscan en (groeps)interviews vonden plaats voorafgaand aan de survey, zodat we bevindingen over de triggerfactoren konden meenemen bij het opstellen van relevante vraagstellingen in de survey. Vervolgens is de survey uitgevoerd onder 2.350 jongeren. Na de survey hebben we focusgroepen met (ervarings)deskundigen bijeengebracht, onder wie leerkrachten, jeugdwerkers en experts op het gebied van antisemitisme in relatie tot het Midden-Oosten of voetbalgeweld. Het doel hiervan was om de resultaten van de survey beter te kunnen duiden en van een context te kunnen voorzien.

Samengevat bestaat het onderzoek uit vijf stappen, die hieronder schematisch zijn weergegeven.

Survey

Het survey onderzoek was gericht op jongeren in de leeftijd van 15 tot en met 23 jaar. Als methode van onderzoek is gebruikt gemaakt van een online survey. De survey bestond grofweg uit vier onderdelen. Het eerste deel bevat introductievragen over achtergrondkenmerken van de respondent, zoals leeftijd, opleidingsniveau en etnische achtergrond. Daarna volgen blokken met vragen over respectievelijk ervaringen met discriminatie; het gebruik van het woord ‘Jood als scheldwoord; antisemitische spreekkoren in voetbalstadions; attitudes ten opzichte van verschillende bevolkingsgroepen; gevoelens van onrechtvaardigheid en achterstelling; identiteit als moslim (alleen gevraagd

19 Relevante studies die we onder meer hebben meegenomen in de literatuurscan zijn: Günther Jikeli. Antisemitismus und Diskriminierungswahrnehmungen junger Muslime in Europa; Ensel & Stremmelaar (2013). Speech Acts. Observing Antisemitism and Holocaust Education in the Netherlands; Günther Jikeli. Discrimination against Muslims and antisemitc views among young Muslims in Europe; FRA (2013). Discrimination and hate crime against Jews in EU Member States: experiences and perceptions of anti-Semitism; FRA (2013). Antisemitism. Summary overview of the situation in the European Union 2002-2012; Panteia/AFS-onderzoek (2013). Antisemitisme in het Voortgezet Onderwijs; Andriessen et al. (2013). Ervaren Discrimiantie, SCP; Zick et al. (2011). Intolerance, Prejudice and discrimination. A European Report, Friedrich-Ebert-Stiftung.

20 Deze categorieën zijn gekozen om jongeren over de meest voorkomende vormen van antisemitisme, namelijk in de voetbalcontext en in de Midden-Oosten-context, te kunnen bevragen.

aan islamitische jongeren); het conflict in het Midden Oosten; sociale mediagebruik; rol ouders en vrienden; attitude ten aanzien van acties tegen Joden; aanwezigheid van problemen in gezin en persoonlijke problematiek. Voordat de vragenlijst definitief online ging is deze getest op technische aspecten zoals routings, op inhoudelijke aspecten zoals terminologie en eenduidigheid van begrippen, en op duidelijkheid (niet te moeilijke woorden; de vragenlijst moet ook ingevuld kunnen worden door laagopgeleide jongeren). De vragenlijst is getest met jongeren in de leeftijd 15-23 jaar.

Om zo veel mogelijk respons te genereren op de vragenlijst, hebben we verschillende methoden gebruikt om jongeren te werven voor deelname aan het onderzoek. We hebben hierbij gelet op een goede verdeling in de sample ten aanzien van leeftijd, geslacht, etniciteit en religie. Allereerst zijn jongeren geworven via online panels zoals PanelClix. Deze panels bestaan uit personen die zich via verschillende bronnen hebben aangemeld en zeer gericht kunnen worden benaderd op basis van achtergrondkenmerken. In ruil voor het invullen van vragenlijsten krijgen leden van panels een beperkte vergoeding. Hiernaast hebben we aanvullend veldwerk uitgevoerd onder jongeren die voor survey onderzoek relatief moeilijk te bereiken zijn. Dit betreffen met name laagopgeleide jongeren en niet westers allochtone jongeren. De aanvullende werving hebben we hoofdzakelijk uitgevoerd via personen die in direct contact staan met de doelgroepen zoals jongerenwerkers, docenten, en jongeren zelf. Deze sleutelpersonen zijn gevraagd om het survey onderzoek onder de aandacht te brengen van jongeren uit hun netwerk. Tevens hebben we instellingen voor voortgezet onderwijs benaderd (met name VMBO en MBO scholen). Deze scholen hebben het onderzoek onder de aandacht gebracht bij leerlingen via de website en/of een mail gestuurd naar leerlingen met een link naar de online vragenlijst. Ook hebben scholen aan enkele leerkrachten gevraagd om leerlingen de vragenlijst klassikaal te laten invullen. Omwille van spreiding en representativiteit naar regio hebben we gekozen voor beperkte aantallen leerlingen per school.21

Aan de survey hebben 2.350 jongeren in de leeftijd van 15 tot en met 23 jaar deelgenomen, van wie 422 jongeren met een islamitische achtergrond (waaronder 172 Turkse jongeren en 225 Marokkaanse jongeren).[22] De verdeling naar opleidingsniveau is 713 laag, 846 gemiddeld hoog en 794 hoog opgeleide jongeren. De verdeling naar leeftijd is 765 15-17-jarigen, 774 18-20-jarigen en 814 21-23-jarigen.[23] Door de gekozen onderzoeksmethoden was de respons onder benaderde jongeren relatief hoog.[24] Het aantal jongeren in de onderzoekspopulatie is groot genoeg om statistisch betrouwbare uitspraken te kunnen doen voor in elk geval de volgende categorieën: jongeren met

21 Organisaties die ons hebben ondersteund bij het veldwerk zijn PanelClix, Diversion, Labyrinth Onderzoek & Advies, en PIT.

22 In de steekproef zijn zowel tweede generatie migranten vertegenwoordigd als eerste generatie migranten. Etnische herkomst is vastgesteld door jongeren te vragen naar het geboorteland van hun ouders. Van de etnische herkomst 'Nederlands' is ten behoeve van dit onderzoek sprake, indien beide ouders in Nederland zijn geboren. Als één of beide ouders in Turkije, Marokko, etc. zijn geboren, geldt voor jongeren als etnische herkomst het desbetreffende land. Ook is gevraagd in welk land jongeren zelf zijn geboren.

23 In het survey onderzoek was het primaire doel om voldoende grote groepen respondenten te hebben naar achtergrondkenmerken (sekse, leeftijdsgroep, geloof, opleiding) zodat deze groepen met elkaar kunnen worden vergeleken. Dit is gerealiseerd. Uiteindelijk kunnen we ook vaststellen dat binnen de geloofsgroepen (moslims, christenen en niet gelovig) de verdeling naar achtergrondkenmerken leeftijd en opleiding, de representativiteit benadert (op basis van vergelijking met CBS gegevens). Waar dit niet het geval was (sekse, zoals elders toegelicht), is statistische weging toegepast.

24 Respons op panelonderzoek is in de regel hoog, zo ook in ons survey onderzoek (>40%). Het aantal jongeren dat via online panels heeft deelgenomen aan de survey was 1537 jongeren. De overige 813 jongeren zijn op aanvullende wijzen geworven via scholen en sleutelpersonen die dicht op de doelgroepen staan. De responscijfers voor het aanvullend onderzoek kunnen niet worden vastgesteld; bij klassikale deelname doen echter in principe alle leerlingen uit die klassen aan het onderzoek mee.

een moslimachtergrond, een christelijke achtergrond of een niet-gelovige achtergrond, leeftijd, sekse[25], etnische herkomst en opleiding.[26]

Analyse
De data uit het online survey zijn geanalyseerd in het programma SPSS. De rapportage van de analyseresultaten bestaat in eerste instantie uit beschrijvende tabellen waarin we de algemene resultaten rapporteren op de vragen over beeldvorming van jongeren over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Daarnaast beschrijven we of er verschillen zijn voor verschillende subgroepen jongeren, bijvoorbeeld naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, etnische herkomst of religie. Verder hebben we geanalyseerd welke risico- en triggerfactoren samenhangen met beeldvorming van jongeren over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. We hebben statistische analyse (logistische regressie analyse) uitgevoerd om vast te stellen of de samenhang tussen risico- en triggerfactoren en beeldvorming van jongeren over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten significant is.

2.3 Leeswijzer

De rapportage is als volgt op gezet. In hoofdstuk 3 worden de resultaten weergegeven van een literatuurscan van nationale en internationale wetenschappelijke publicaties over oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme. In hoofdstuk 4 wordt gerapporteerd over de survey resultaten van de beeldvorming van jongeren over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Deze resultaten worden uitgesplitst naar de achtergrondfactoren sekse, leeftijd, etniciteit en opleidingsniveau. In hoofdstuk 5 wordt gerapporteerd over de survey resultaten voor risico- en triggerfactoren voor antisemitisme gerelateerd aan de problematiek in het Midden-Oosten. In hoofdstuk 6 worden de survey resultaten gepresenteerd voor antisemitisme in de context van het betaald voetbal. In hoofdstuk 7 worden risico- en triggerfactoren voor antisemitisme vergeleken met risico- en triggerfactoren voor andere vormen van racisme. In hoofdstuk 8, ten slotte, vatten we de belangrijkste conclusies van het onderzoek samen en formuleren we aanknopingspunten voor beleid.

---

25 Aan de survey is deelgenomen door 910 jongens en 1440 meisjes, ruim voldoende voor statistisch valide uitspraken over beide groepen. Op de dataset is statistische weging toegepast voor sekse. Waar sprake is van verschillende resultaten voor jongens en meisjes wordt dat in het rapport expliciet vermeld.

26 Het survey onderzoek richt zicht zich op het vaststellen van antisemitische vooroordelen en de aanwezigheid van risico- en triggerfactoren voor antisemitisme onder verschillende groepen jongeren. Een interessante aanvulling hierop zou kunnen zijn dat op vergelijkbare wijze Joodse jongeren worden bevraagd over hun eventuele vooroordelen naar andere bevolkingsgroepen waaronder moslims. Via de methode van survey onderzoek zou echter slechts een zeer kleine groep Joodse jongeren in de steekproef zijn opgenomen, waardoor het niet mogelijk is om statistisch representatieve uitspraken over de jongeren te doen. Aanvullend onderzoek, bijvoorbeeld expliciet op Joodse scholen voor voortgezet onderwijs, is een mogelijkheid om wel voldoende Joodse respondenten te realiseren. Deze onderzoeksvraag viel echter buiten het bestek van het onderhavige onderzoek.

3 Theoretische verkenning

Voorafgaande aan de survey hebben we een literatuurscan uitgevoerd. Het ging ons in de literatuurscan in het bijzonder om nationale en internationale wetenschappelijke publicaties over oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme, in het bijzonder antisemitisme onder moslims en in de context van betaald voetbal.[27] Blijkens de literatuur is het van belang een onderscheid aan te brengen tussen 'oud' en 'nieuw' antisemitisme in Europa (Bunzl, 2005). Het 'nieuwe' antisemitisme onder Europese moslims wijkt af van het bestaande oude antisemitisme. Theoretici die zich richten op oud antisemitisme, zien continuïteit in de geschiedenis en benaderen antisemitisme als een rechtsextremistisch fenomeen. Deze oude, traditionele vorm van antisemitisme streeft naar het uitsluiten van Joden van de natiestaat. Joden worden in deze oude vorm gezien als intrinsieke buitenstaanders van Europese natiestaten. Sommige vormen van rechtsextremisme worden gekenmerkt door deze vorm van antisemitisme (zoals Hitlers nazisme).

De islamitische component past niet binnen dit kader. Antisemitische sentimenten en geweldplegingen door moslims vinden geen oorsprong in de wens om een homogene natiestaat te bewerkstelligen of Joden uit Europa te verbannen. Integendeel, ze komen voort uit het idee dat Joden onderdeel zijn van de Europese hegemonie, die moslims in Europa marginaliseert en Palestijnen in het Midden-Oosten onderdrukt. Israël wordt in de Arabische wereld gezien als een Europese kolonie (Bunzl, 2005). Antisemitische moslims zien Joden dus niet als 'stateloze parasieten', maar juist als leden van een 'Europese' natiestaat. Deze oude en nieuwe vormen van antisemitisme verschillen wezenlijk van elkaar en deze vormen moeten dan ook als twee verschillende fenomenen worden gezien.[28]

Verschillende recente studies bevestigen dat de verklaringen voor antisemitisme onder moslims in westerse landen inderdaad sterk verschillen van de verklaringen voor het antisemitisme onder Europese autochtonen (Vettenburg, Elchardus & Put, 2011; Kaplan & Small, 2006).

Voor het feit dat moslims in Nederland en in andere westerse landen aanzienlijk meer antisemitische gevoelens hebben dan anders- of ongelovigen zijn in de literatuur verschillende (soms controversiële) verklaringen beschikbaar (Jikeli, 2013). Een eerste potentiële verklaring is gebaseerd op de vooronderstelling dat antisemitische tendensen vaker voorkomen bij mensen die sterk religieus zijn, en dat moslims in het algemeen sterker gelovig zijn dan andersgelovigen. Een tweede potentiële verklaring is de mate van identificatie met de eigen bevolkingsgroep (Verkuyten, 2006). Naarmate mensen zich meer identificeren met de eigen bevolkingsgroep, denkt men negatiever over andere bevolkingsgroepen. Geldt dit ook voor de houding ten opzichte van Joden? Turkse Nederlanders identificeren zich bijvoorbeeld relatief sterk met hun bevolkingsgroep. Kan dit verklaren waarom Turkse Nederlanders antisemitischer zijn dan autochtone Nederlanders? Verkuyten (2006) vindt geen bewijs dat de mate van Turkse identificatie gerelateerd is aan negatievere gevoelens jegens Joden. Deze studie is echter negen jaar oud. Inmiddels zijn er aanwijzingen dat de houding van

27 Zoals sociologische, sociaal-psychologische en politicologische literatuur.

28 Onder wetenschappers is het overigens nog een punt van debat in hoeverre het antisemitisme onder moslims werkelijk nieuw is, en (dus) in hoeverre de termen 'oud' en 'nieuw' antisemitisme bruikbaar zijn. Aan al bestaande elementen van antisemitisme worden nieuwe elementen toegevoegd, zoals Israël, islam en migrantenidentiteit. Eerder was dit ook het geval voor 'links', anti-kapitalisme. Zie o.a. Ensel, 2014, p.16, n.7 p.346 en publicaties van Evelien Gans.

Turkije tegenover Israël de laatste jaren minder positief is geworden, sinds het incident rond het door Israël geënterde Turkse schip met hulpgoederen voor Gaza.[29] Dit heeft mogelijk ook een weerslag op Turkse Nederlanders die zich met Turkije identificeren. Het is daarom interessant om de mate van identificatie met het herkomstland als potentiële factor mee te nemen in onze survey.

Daarnaast relateren sommige auteurs antisemitisme onder moslims aan het gevoel gediscrimineerd, uitgesloten of gemarginaliseerd te worden. Volgens Jikeli (2013) blijven theoretische aannames voor deze vooronderstelling echter onduidelijk en bestaat er geen daadwerkelijke samenhang tussen discriminatie en antisemitisme onder moslims.

Hoewel onder moslims vooral sprake is van 'nieuw' antisemitisme wil dit niet zeggen dat er onder hen geen stereotypen en samenzweringstheorieën de ronde doen die zijn geworteld in klassiek antisemitisme.[30] De twee verklaringen voor antisemitisme onder moslims die in de literatuur echter de meeste aandacht krijgen, zijn enerzijds het effect van anti-Israëlsentimenten als gevolg van het conflict met de Palestijnen en anderzijds theologische verklaringen. Hoewel zeer verschillend van aard, hebben deze twee verklaringsrichtingen één aspect gemeen: ze verklaren een antisemitische houding volledig. Klassieke factoren (veelal in verband gebracht met 'traditioneel' antisemitisme) zoals autoritarisme, intolerantie, inkomen, educatie, intelligentie, leeftijd, geslacht en overbruggend contact zouden veel minder invloed op antisemitische houdingen hebben. Deze klassieke factoren kunnen dus, op basis van resultaten van bestaande onderzoeken, niet volledig verklaren waarom moslims al dan niet antisemitische houdingen hebben.

Anti-Israëlsentimenten. Het Israël-Palestinaconflict is geglobaliseerd: zowel de Israëliërs als de Palestijnen zijn geadopteerd door lot- en/of geloofsgenoten, en sympathisanten over de hele wereld (Gans, 2010). Een onderzoek van Kaplan en Small (2006) suggereert dat antisemitische houdingen onder moslims in Europa volledig kunnen worden verklaard door dit anti-Israëlsentiment. Ensel (2014) brengt in *Haatspraak* naar voren dat Israël in deze kringen vooral gezien wordt als een westers koloniaal project, wat de grote weerzin deels zou verklaren. Kaplan en Small (2006) stellen dat het feit dat antisemitische houdingen vaker voorkomen bij moslims, kan worden verklaard doordat moslims nu eenmaal negatiever denken over de Israëlische staat. Ze stellen dat op basis van de analyse kan worden gesteld dat wanneer iemand zeer serieuze kritiek uit op Israël, dit aanleiding is om je af te vragen of deze kritiek een masker is voor onderliggend antisemitisme (Kaplan & Small, 2006). In het onderzoek naar antisemitisme op Nederlandse middelbare scholen (Wolf, Berger & De Ruig, 2013) geeft één op de vijf docenten aan dat gebeurtenissen in het Midden-Oosten de achtergrond zijn van antisemitische beledigingen. In beledigingen met zo'n achtergrond zijn jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond oververtegenwoordigd.

Theologische verklaringen. Een alternatieve verklaring voor een antisemitische houding bij moslims is dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen moslim-zijn en het koesteren van antisemitische gevoelens. De Belg Mark Elchardus concludeerde dit op basis van zijn onderzoek Jong in Brussel (Vettenburg, Elchardus & Put, 2011). In het rapport van het vervolgonderzoek onder jeugd in Gent en Antwerpen (2012) concluderen Elchardus et al. dat antisemitisme onder jongeren losstaat van factoren als inkomen en opleiding, en dat antisemitisme diepgeworteld is in het geloof van jonge moslims. Islamitische jongeren hebben een hoog niveau van antisemitisme 'ongeacht hun persoonlijke kenmerken, opleiding van hun ouders, onderwijsvorm, taalgebruik, mediagebruik, inkomen van het gezin of de stad waar zij wonen'. Uit het lage percentage antisemitisme onder autochtone jongeren uit kansarme gezinnen zou kunnen worden geconcludeerd dat het veelgehoorde argument van 'achterstelling' niet doorslaggevend is.

Uit onderzoek onder Franse burgers met een Afrikaanse of Turkse achtergrond blijkt dat antisemitisme slechts zwak gerelateerd is aan conservatieve houdingen, etnocentrisme en autoritarisme,

29 Dit incident lichten we nader toe in paragraaf 4.1. Bronnen: http://www.turkije-instituut.nl/detail/posts/8745 en http://www.turkije-instituut.nl/detail/posts/17267

30 Klassiek antisemitisme gaat uit van bekende stereotypen, zoals dat Joden rijk, gierig, hebzuchtig zijn, en schuldig aan het misbruiken van hun macht. Met behulp van samenzweringstheorieën (conspiracy theories) worden Joden zelfs in verband gebracht met zelfmoordaanslagen, de aanslagen op het WTC, of zelfs aids en tsunami's. Uit een onderzoek van Echebarria-Echabe en Fernandez-Guede (2006) blijkt dat terroristische aanslagen – zelfs al blijken Joden er niets mee te maken te hebben – kunnen leiden tot het aanwakkeren van antisemitisme. Het beschuldigen van Joden op deze manier komt volgens Jikeli (2013) voort uit psychologische processen waarin een individu streeft naar simplistische verklaringen voor alle fenomenen in de wereld.

maar sterk correleert met het praktiseren van de islam. Waarom zou antisemitisme inherent zijn aan de islam? Wistrich (2002) schreef in zijn boek over de rol van Joden in de Koran en stelde dat Joden er niet bepaald goed vanaf komen. Volgens hem is een aantal felle passages in de Koran aanwezig waarin Mohammed de Joden afschildert als de vijand van de islam. Joden worden in de Koran verdacht van leugens, lafheid en hebzucht, maar het grootste antisemitische stereotype (volgens Wistrich gevoed door de Koran) is dat Joden hardnekkig en moedwillig Allah's waarheid afwijzen (Wistrich, 2002); een controversiële conclusie die veel stof heeft doen opwaaien.

Hoewel de bovengenoemde theorieën stellen dat er geen andere variabelen nodig zijn dan respectievelijk anti-Israëlhoudingen en moslim-zijn om een antisemitische houding onder moslims te verklaren, geven andere auteurs juist (aanvullende) contextuele verklaringen voor een antisemitische houding onder moslimjongeren. Duidelijk is dat antisemitische sympathieën op het internet kunnen worden gefaciliteerd en versterkt. Volgens onderzoek onder islamitische jongeren in verschillende Europese steden zeggen jongeren zelf dat hun negatieve houdingen tegenover Joden worden versterkt door wat ze lezen op internet, horen op internationale en nationale televisie, door muziek en door wat ze lezen in boeken en kranten. Het internet is geworden tot een belangrijke bron van informatie en wordt ook gebruikt voor propaganda doeleinden (Benz, 2011). Ook Anti-Israël en antizionisme uitingen zijn op internet door de anonimiteit soms zeer ongenuanceerd en hebben vaak antisemitische trekken. De uitingen komen uit zowel rechtsextremistische als islamitisch(fundamentalistische) hoek (Israeli, 2009). Internet wordt steeds vaker gebruikt voor verspreiding van instructiemateriaal, begeleiding en aanmoediging van allerlei sentimenten en acties (Israeli, 2009). Daarnaast wordt het medium gebruikt om disinformatie te verspreiden (Benz, 2011). Andre Oboler (2008) spreekt om die reden zelfs van 'Social Antisemitism' en van 'Antisemitism 2.0', en stelt dat social media als Facebook en Twitter individuen de kans geven extreme meningen met anderen te delen en zich gemakkelijk rond een bepaald standpunt te groeperen. Door Facebookgroepen of massale retweets op Twitter komen mensen aan de weet dat 'ze niet de enigen zijn die er zo over denken' en krijgen ze het gevoel dat extreem gedachtegoed normaal is. Ook kunnen mensen sneller overtuigd worden van onwaarheden: Holocaustontkenningen zijn bijvoorbeeld uitgebreid en overtuigend op internet gepubliceerd, zonder dat mensen de betrouwbaarheid van de bronnen gemakkelijk kunnen achterhalen.

Of het gebruik van internet en social media een doorslaggevende rol heeft in het verklaren van antisemitische houdingen is niet onderzocht, maar het moge duidelijk zijn dat het gebruik een faciliterende rol kan hebben: antisemitische sympathieën kunnen op internet worden gefaciliteerd en versterkt.

Verder geven moslimjongeren blijkens onderzoek zelf aan dat ze (onder meer) niet positief denken over Joden door de antisemitische houdingen van familie en vrienden (Jekeli, 2013).

Concluderend kunnen we stellen dat blijkens wetenschappelijke literatuur een antisemitische houding onder moslimjongeren voornamelijk in 'nieuw antisemitisme' wortelt, met het anti-Israël-sentiment en theologische factoren als voornaamste verklaringen. Contextuele factoren zoals internet en mediagebruik, en gesprekken met ouders en vrienden, versterken antisemitische houdingen. Traditionele verklaringen voor antisemitisme zoals autoritarianisme, sociale problematiek, inkomen, educatie en intelligentie lijken niet of nauwelijks te helpen bij het verklaren van een antisemitische houding onder moslimjongeren.

Voetbal gerelateerd antisemitisme

In de literatuurscan die we hebben uitgevoerd voorafgaande aan de survey, hebben we ook gekeken naar wat in wetenschappelijke publicaties bekend is over oorzaken en triggerfactoren van voetbal gerelateerd antisemitisme. Verschillende auteurs hebben zich gebogen over antisemitische spreekkoren en incidenten in en rond Nederlandse voetbalstadions. In voetbalstadions worden uitingen geaccepteerd die in een andere context niet zouden worden getolereerd. Hiervoor zijn drie verklaringen te geven:

1. In voetbalstadions is alle aandacht nodig om fysiek geweld te beperken, het tegengaan van spreekkoren en verbale agressie is onbegonnen werk.
2. Het fenomeen zou een gevolg zijn van de Nederlandse gedoogcultuur.
3. Antisemitische uitingen zouden niet gericht zijn tegen Joden als bevolkingsgroep of tegen het Jodendom als religie, maar tegen Ajax en haar supporters, die 'Joden' als geuzennaam gebruiken (Spaaij, 2008). Volgens supporters van zowel Ajax als Feyenoord (Ajax' aartsrivaal) moeten de pro- en antisemitische leuzen en symbolen worden beschouwd als onderdeel van de voetbalcultuur en is het woord 'Jood' losgekoppeld van zijn oorspronkelijke betekenis (Spaaij, 2008). Deze verklaring gaat op en kan misschien zelfs als excuus worden gezien, als de uitspraken binnen het voetbalstadion blijven en niet overslaan op andere domeinen. Volgens Gerstenfeld (2012) is dit laatste echter helaas niet het geval. Hij stelt dat antisemitische spreekkoren zijn overgeslagen op het publieke domein en daadwerkelijk leiden tot antisemitische en anti-Israëlische sentimenten. Dat beeld wordt ook bevestigd door onderzoek van Panteia (Wolf, Berger, & De Ruig, 2013) en Evelien Gans[31]. Supporters van rivalen van Ajax (zoals Feyenoord, maar ook ADO Den Haag en FC Utrecht) zouden daadwerkelijk antisemitische houdingen hebben, ook in het publieke domein, buiten het voetbalstadion. Palestijnse vlaggen, het brengen van de Hitlergroet en uitspraken als 'Hamas, Hamas, Joden aan het gas' zijn volgens Gerstenfeld tekenen voor het feit dat supporters met 'Joden' niet alleen Ajax en haar supporters bedoelen. Uit onderzoek naar antisemitisme op Nederlandse middelbare scholen (Wolf, Berger & De Ruig, 2013) blijkt dat maar liefst twee derde van de aangegeven incidenten in de klas (!) in een voetbalcontext voorkomt. Blijkbaar hebben jongeren het gevoel dat in een voetbalcontext uitspraken kunnen worden gedaan die buiten deze context niet geaccepteerd worden. Bij incidenten in een voetbalcontext gaat het vaker om autochtone daders.

Wanneer we iets breder kijken naar andere vormen van ontsporingen in het stadion kunnen meer achtergronden en verklaringen aan worden gedragen. Een vaak aangedragen oorzaak voor dergelijk gedrag is de emotionele beleving en de 'quest for excitement' bij het bezoek aan een voetbalwedstrijd. Dat zou dienen om opwinding te bewerkstelligen, die in het dagelijks leven afwezig is. Die emotionele beleving vertaalt zich in het stadion naar vormen van ongepast gedrag, waaronder spreekkoren en liederen. (Dunning, E. E. (1999). *Sport matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilisation.* Oxford: Taylor & Francis Ltd.) Het kan bij die emotionele oprispingen ook gaan om racistische uitingen, die door degene die ze roept niet bedoeld zijn (Müller, F., van Zoonen, L. & de Roode, L. (2007))[32]. Deze emoties worden verder gevoed door de sterk gevoelde gemeenschappelijkheid met de medesupporters en het team dat speelt (Kulmatycki, L. (2013))[33] en door wat wordt betiteld als 'groepsdynamiek'. Dat laatste wordt doorgaans begrepen als gedrag van individuen dat wordt versterkt of veranderd op basis van gedrag van andere individuen in dezelfde groep. Dat mechanisme kan het uiten van racistische of antisemitische opmerkingen veroorzaken of versterken.[34]

---

31 Gans, E. (2013). Hamas, Hamas, All Jews to the Gas: *The History and Significance of an Antisemitic Slogan in the Netherlands, 1945-2010.* In: G. Jikeli en J. Allouche-Benayoun (eds.). *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities: sources, comparisons and educational challenges.*

32 Müller, F., van Zoonen, L. & de Roode, L. (2007). Accidental Racists: Experiences and Contradictions of Racism in local Amsterdam Soccer Fan Culture. Soccer & Society, 8 (2-3), 335-350

33 Kulmatycki, L. (2013). Sports Arena vs. Crowd Psychology: A Psychosocial Analysis of Polish Football Fans' Participation in UEFA EURO 2012. Baltic Journal of Health and Physical Activity, 5, 1, 70-76

34 Poulton, E. & Durell, O. Use and menings of 'Yid' in English football fandom: A case study of Tottenham Hotspur Football Club. International Review for the Sociology of Sport, 1-20. Londen: SAGE

4 Beeldvorming over Joden en Israël

4.1 Beeldvorming over Joden en Israël

In welke mate is er onder jongeren sprake van positieve of niet-positieve beeldvorming over Joden, en onder welke groepen jongeren komt niet-positieve beeldvorming het vaakst voor? Hoe verhoudt de beeldvorming over Joden zich tot beeldvorming over andere bevolkingsgroepen?

In de survey zijn aan de jongeren de volgende vragen over Joden voorgelegd:

- Hoe denk je over Joden in Nederland?
- Hoe denk je over Joden in Israël?

Tevens zijn twee vragen voorgelegd over de staat Israël en zionisten:

- Hoe denk je over de staat Israël?
- Hoe denk je over zionisten? [35]

De antwoordopties waren ‘positief’, ‘neutraal’ en ‘niet zo positief’.[36]
De resultaten op deze vragen staan weergegeven in tabel 4.1.

35 Tijdens de gesprekken met jongeren voorafgaand aan het survey, bleek dat een aantal van hen aangaf dat ze problemen hadden met ‘zionisten’. Er is daarom in het survey gevraagd naar een mening over ‘zionisten’, zonder uit te leggen wat er onder die term verstaan wordt. De reden daarvoor is dat het begrip ‘zionisten’ onder jongeren vaak een brede, soms onduidelijke betekenis heeft gekregen die anders is dan de oorspronkelijke betekenis. Waar zionisme oorspronkelijk staat voor het gedachtegoed waarin naar een Joodse staat werd gestreefd en thans om deze staat, Israël, te handhaven, wordt met de term ‘zionisten’ in populaire straattaal vaak op andere manieren gebruikt. Bijvoorbeeld om te verwijzen naar voorstanders van wat de bezettingspolitiek van Israël wordt genoemd. In de focusgroep werd opgemerkt dat het woord ‘zionisten’ nog niet zo lang wordt gebruikt onder jongeren: “Het woord zionisten is van recente tijd onder jongeren. Waar komt dat vandaan? Misschien door bepaalde rolmodellen, zoals rapper Appa. Dat is een ‘trigger persoon’. Wat hij zegt, speelt een rol in de denkbeelden van sommige jongeren. Intellectuelen hebben dat onderscheid altijd al gemaakt. Onder de jongeren is dat onderscheid recenter.” Appa spreekt regelmatig in zeer negatieve teren over zionisten, zegt bijvoorbeeld ‘zionistische honden’ en ‘fuck de zionisten’ (‘Rapper Appa zaait haat, Eindhovens Dagblad 3 september 2014).

36 Antisemitisme is een complex concept dat in de praktijk op veel verschillende manieren wordt gemeten. Voor een informatief overzicht van verschillende methoden en vraagstellingen in survey onderzoek verwijzen we naar http://isgap.org/2015/02/24/antisemitic-attitudes-among-muslims-in-europe-a-review-of-recent-surveys/. Antisemitisme wordt onder meer gemeten door aan respondenten te vragen in welke mate ze kunnen instemmen met stellingen zoals ‘Joden hebben te veel invloed in de media’, ‘Joden beheersen de financiële wereld’, ‘Er is sprake van een zionistische samenzwering op wereldschaal’, ‘Joden misbruiken hun slachtofferschap in de Holocaust’. Een andere manier van meten is of respondenten zich kunnen voorstellen dat deze stellingen waar zouden kunnen zijn (‘probably true’), met als gevolg aanzienlijk afwijkende (hogere) scores. Doelstelling van onze survey was echter niet om antisemitisme in al haar gradaties te onderzoeken, maar factoren die kunnen bijdragen aan antisemitisme. We hebben gekozen voor een vergelijkbare vraagstelling als in de Global attitudes survey van het PEW Research Center (2014). De vraagstelling is aangepast aan het niveau van de doelgroep: ook 15-jarige jongeren op vmbo-niveau moesten in staat zijn om de vragenlijst te kunnen begrijpen en vlot te beantwoorden. Daarom is gebruikgemaakt van een driepuntschaal in plaats van de in survey onderzoek gangbare vijfpuntschaal.

Tabel 4.1. Vragen uit de survey over Joden, Israël en zionisten.[37]

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen	Moslims	Anders gelovig	Niet-gelovig
Joden in Nederland	2%	12%	6%	2%
Joden in Israël	6%	40%	10%	8%
De staat Israël	13%	62%	19%	22%
Zionisten	6%	66%	11%	9%
N=2224	542	387	81	1214

De tabel laat zien dat 2 procent van zowel de christelijke als niet-gelovige jongeren aangeeft dat ze niet zo positief denken over Joden in Nederland. Bij islamitische jongeren ligt dit percentage op 12 procent.

Als we de resultaten op de vraag 'Hoe denk je over Joden in Israël?' in ogenschouw nemen, dan zien we een hoger percentage jongeren dat aangeeft 'niet zo positief' te denken. Bij christelijke en niet-gelovige jongeren is de stijging nog betrekkelijk bescheiden: 6 procent van de christelijke jongeren denkt niet zo positief over Joden in Israël, tegenover 8 procent van de niet-gelovige jongeren. Bekijken we echter de resultaten voor de islamitische jongeren, dan zien we een flinke toename. Van de islamitische jongeren denkt 12 procent niet zo positief over Joden in Nederland, tegen 40 procent van de islamitische jongeren die niet zo positief over Joden in Israël denkt. Ter indicatie is ook gevraagd naar de attitudes van jongeren jegens de staat Israël en jegens zionisten. Hier constateren we dat respectievelijk 13 en 22 procent van de christelijke en niet-gelovige jongeren niet zo positief denkt over de staat Israël. Bij islamitische jongeren is dit aanzienlijk hoger, namelijk 61 procent. Daarbij denkt 66 procent van de islamitische jongeren niet zo positief over zionisten, tegenover respectievelijk 6 en 11 procent van de christelijke en niet-gelovige jongeren. Het lagere percentage christelijke en niet-gelovige jongeren dat niet zo positief denkt over zionisten, in vergelijking met niet zo positief denken over de staat Israël, kan overigens worden verklaard uit het feit dat meer dan de helft van de christelijke en niet-gelovige jongeren niet weet wat zionisten zijn. Islamitische jongeren zeggen in overgrote meerderheid dit wel te weten.

Resultaten uitgesplitst naar sekse, leeftijd, opleiding en herkomst

We hebben de resultaten uitgesplitst naar de achtergrondkenmerken sekse, leeftijd, opleidingsniveau en etniciteit. Als sprake is van statistisch significante verschillen tussen categorieën, dan worden deze verschillen in de tekst genoemd.[38] Binnen de populatie islamitische jongeren zijn het vooral de jongens die niet zo positief denken over Joden in Nederland, moslima's scoren aanzienlijk lager (naderen het niveau van christelijke jongeren en niet-gelovige jongeren). Voor wat betreft de houding tegenover de staat Israël evenals de houding jegens zionisten zien we dit verschil tussen jongens en meisjes niet terug (tabel 4.2).

Tabel 4.2. Vragen uit de survey over Joden, Israël en zionisten, uitgesplitst naar sekse.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	**Christenen**		**Moslims**		**Niet-gelovig**	
	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens
Joden in Nederland	0%	3%	6%	17%	2%	3%
Joden in Israël	3%	8%	37%	42%	6%	9%
De staat Israël	10%	15%	61%	64%	19%	24%
Zionisten	6%	8%	64%	69%	7%	14%
N=2146	261	282	190	199	605	609

Onder islamitische jongeren denken 21-23-jarigen minder vaak 'niet zo positief' over Joden in Israël dan de jongere leeftijdsgroepen (tabel 4.3).[39]

37 Vanwege de kleine N dienen de percentages voor 'anders gelovig' als indicatief te worden beschouwd.

38 Hoewel in de steekproef voor dit onderzoek voor groepen representativiteit naar achtergrondkenmerken leeftijd en opleiding wordt benaderd is deze uiteraard niet 100%. De cijfers in dit hoofdstuk zijn indicaties voor verschillen tussen groepen. Bij de cijfers horen betrouwbaarheidsintervallen. Zie tabellen bijlage voor de bijbehorende betrouwbaarheidsintervallen.

39 Deze trend zien we ook voor de attitude jegens Joden in Nederland, maar deze is statistisch niet significant.

Tabel 4.3. Vragen uit de survey over Joden, Israël en zionisten, uitgesplitst naar leeftijd.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	**Christenen**			**Moslims**			**Niet-gelovig**		
	15 t/m 17 jaar	**18 t/m 20 jaar**	**21 t/m 23 jaar**	**15 t/m 17 jaar**	**18 t/m 20 jaar**	**21 t/m 23 jaar**	**15 t/m 17 jaar**	**18 t/m 20 jaar**	**21 t/m 23 jaar**
Joden in Nederland	1%	1%	3%	16%	11%	9%	2%	2%	3%
Joden in Israël	4%	5%	7%	46%	43%	30%	8%	7%	8%
De staat Israël	16%	10%	14%	61%	71%	53%	20%	18%	27%
Zionisten	7%	7%	7%	64%	78%	58%	8%	10%	14%
N=2147	171	186	186	122	141	125	396	378	442

Onder islamitische jongeren denken laagopgeleiden vaker niet zo positief over Joden in Nederland en Joden in Israël dan hoogopgeleiden (tabel 4.4).

Tabel 4.4. Vragen uit de survey over Joden, Israël en zionisten, uitgesplitst naar opleiding.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	**Christenen**			**Moslims**			**Niet-gelovig**		
	Laag	Midden	Hoog	Laag	Midden	Hoog	Laag	Midden	Hoog
Joden in Nederland	1%	3%	1%	17%	12%	4%	3%	3%	2%
Joden in Israël	6%	3%	7%	47%	38%	34%	5%	9%	8%
De staat Israël	14%	13%	12%	63%	56%	67%	15%	21%	28%
Zionisten	8%	7%	6%	68%	61%	72%	8%	13%	11%
N=2141	155	176	210	151	119	115	321	465	428

Jongeren met een Turkse achtergrond denken vaker niet zo positief over Joden in Nederland en Israël dan Marokkaanse jongeren. Dit verschil tussen Turkse en Marokkaanse jongeren zien we niet in hun houdingen tegenover de staat Israël en tegenover zionisten (tabel 4.5).

Tabel 4.5. Vragen uit de survey over Joden, Israël en zionisten, uitgesplitst naar etniciteit.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	**Autochtoon**	**Turks**	**Marokaans**	**Anders**
Joden in Nederland	2%	17%	9%	3%
Joden in Israël	7%	45%	36%	13%
De staat Israël	18%	64%	61%	26%
Zionisten	9%	63%	67%	21%
N=2224	1547	158	215	279

Verhouding survey resultaten tot uitkomsten andere onderzoeken

Hoe verhouden de resultaten in de jongerensurvey zich tot de uitkomsten van andere onderzoeken? De resultaten voor christelijke en niet-gelovige jongeren zijn congruent met de survey resultaten van het PEW Research Center (2014),[40] namelijk dat in West-Europese landen het percentage bewoners dat niet positief denkt over Joden in hun land lager ligt dan 10 procent.[41]

40 Zie paragraaf 1.1.

41 De vergelijking van de PEW-resultaten met de jongerensurvey is informatief, maar enige voorzichtigheid is op zijn plaats, aangezien de steekproef van de PEW survey alleen respondenten 18+ betrof. Het feit dat de percentages voor zowel christenen en niet-gelovige respondenten relatief laag liggen, ook indien een vergelijking wordt gemaakt met de PEW-resultaten, is in lijn met de bevindingen in de internationaal vergelijkende surveys naar intolerante en discriminerende opinies in een aantal Europese landen, waarin Nederland er relatief gunstig uitspringt – ook ten opzichte van andere West-Europese landen - voor wat betreft het percentage inwoners dat instemde met intolerante en discriminerende opinies over Joden (Zick et al., 2011; The Anti-Defamation League Global 100, 2014)

Voor islamitische jongeren is het maken van vergelijkingen met ander onderzoek een stuk gecompliceerder, vanwege het ontbreken van vergelijkbare representatieve studies naar antisemitische opvattingen onder moslims in westerse landen. In een vergelijkende review van recent survey onderzoek naar antisemitisme concludeert het Institute for the Study of Global Antisemitism and Policy (ISGAP, 2015) dat slechts weinig representatieve surveys zijn uitgevoerd naar antisemitisme onder Europese moslims.[42] Een representatieve multinationale studie waarbij expliciet is uitgesplitst naar moslims en niet-moslims in Europese landen, is volgens het ISGAP uitgevoerd door het PEW Research Center in 2006. Uit deze resultaten blijkt dat moslims in Frankrijk, Duitsland en Spanje tweemaal zo vaak als gemiddeld in die landen, negatieve opinies hadden over Joden. In Spanje bijvoorbeeld was het aandeel respondenten met negatieve oordelen binnen de islamitische groep over Joden 60 procent, tegenover 39 procent binnen de gehele Spaanse bevolking. In Groot-Brittannië was dit verschil tussen moslims en niet-moslims zelfs een factor zeven (7% van de totale Britse bevolking denkt niet positief over Joden, tegenover 47% van de moslims). Uit een Franse studie uit 2014 blijkt dat Franse moslims tot drie keer zo vaak instemmen met antisemitische stellingen dan gemiddeld onder de Franse bevolking. De ISGAP-onderzoekers concluderen, in lijn met onze bevindingen, dat studies in verschillende Europese landen laten zien dat inwoners met een islamitische achtergrond vaker niet positief oordelen over Joden dan inwoners met een niet-islamitische achtergrond. Een uitsplitsing naar achtergrondkenmerken van moslims in Europa in relatie tot de mate van antisemitisme vinden we in de Franse ‘Fondapol’ studie (2014). In deze grootschalige studie is gestratificeerd naar sekse, leeftijdsgroep, opleiding en regio, opdat statisch gefundeerde uitspraken mogelijk zijn voor deze categorieën.[43] De onderzoekers vinden – in lijn met onze survey - dat genderverschillen bestaan: 52 procent van de islamitische mannen in Frankrijk tegenover 41 procent van de islamitische vrouwen in Frankrijk stemt in met meerdere antisemitische stellingen. Voor leeftijdsgroepen en opleidingsniveau vinden de onderzoekers echter geen eenduidige resultaten.

In de Belgische steden Brussel, Gent en Antwerpen zijn vrij recent enkele onderzoeken uitgevoerd naar de levensomstandigheden, leefwereld en het gedrag van jongeren tussen 12 en 18 jaar. Een van de onderzochte thema’s was antisemitisme onder jeugdigen (Elchardus et al., 2011; 2013) (Vettenburg et al., 2013). In deze studie worden voor Vlaamse steden hogere percentages gerapporteerd voor antisemitisme dan in onze Nederlandse survey (hoewel we met vergelijkingen voorzichtig moeten zijn gezien de verschillende vraagstellingen). In hun onderzoeksrapport ‘Jong in Gent en Antwerpen’ vatten de onderzoekers de conclusies als volgt samen: ‘De mate van antisemitisme verschilt hemelsbreed tussen moslims en niet-moslims. Terwijl de opvattingen van ongeveer 10 procent van de niet-moslimjongeren wijzen op antisemitisme, is dat het geval voor 45 procent van de moslimjongeren.’ Zo onderschrijft 45 procent van de moslimjongeren de uitspraak ‘Joden zetten aan tot oorlog en geven anderen de schuld’. Antisemitisme onder niet-moslimjongeren is aanmerkelijk hoger in Antwerpen dan in Gent; volgens de onderzoekers hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van de zeer zichtbare aanwezigheid van een grote gemeenschap orthodoxe Joden in Antwerpen.[44] Overigens is ook in Nederland sprake van een onevenredige spreiding van antisemitische incidenten. De Monitor racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld laat zien dat fysieke incidenten tegen Joden vooral in en rond Amsterdam plaatsvinden. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat in en om Amsterdam het aantal Joodse inwoners relatief het hoogste is.

42 http://isgap.org/2015/02/24/antisemitic-attitudes-among-muslims-in-europe-a-review-of-recent-surveys/

43 Reynié, Dominique (November 2014). *L’antisémitisme dans l’opinion publique française. Nouveaux éclairages*. Paris, France.

44 Een verklaring voor het hogere percentage antisemitische attitudes onder islamitische jongeren in België is niet eenduidig te geven. Duidelijk is dat de onderzoeksmethode verschillend is (andere vraagstellingen voor het meten van antisemitisme). Vaststaat ook dat in vergelijkend survey onderzoek (zoals ADL Global 100) antisemitisme in België hoger scoort dan in Nederland. Daarbij is binnen de Belgische (Vlaamse) gemeenschap de omgang met de geschiedenis / WO II anders dan in Nederland. Dit geldt ook voor omgang hiervan binnen de moslimgemeenschap (vergelijk de Nederlandse focus op Jodenvervolging, Anne Frank, etc.). Ook kan worden geconstateerd bijvoorbeeld dat vanuit België relatief meer jihadisten uitreizen dan vanuit Nederland.

4.2 Beeldvorming van Joden vergeleken met andere bevolkingsgroepen

Hoe verhoudt zich de beeldvorming over Joden in Nederland ten opzichte de beeldvorming over andere bevolkingsgroepen? In de survey is aan de jongeren de vraag voorgelegd:

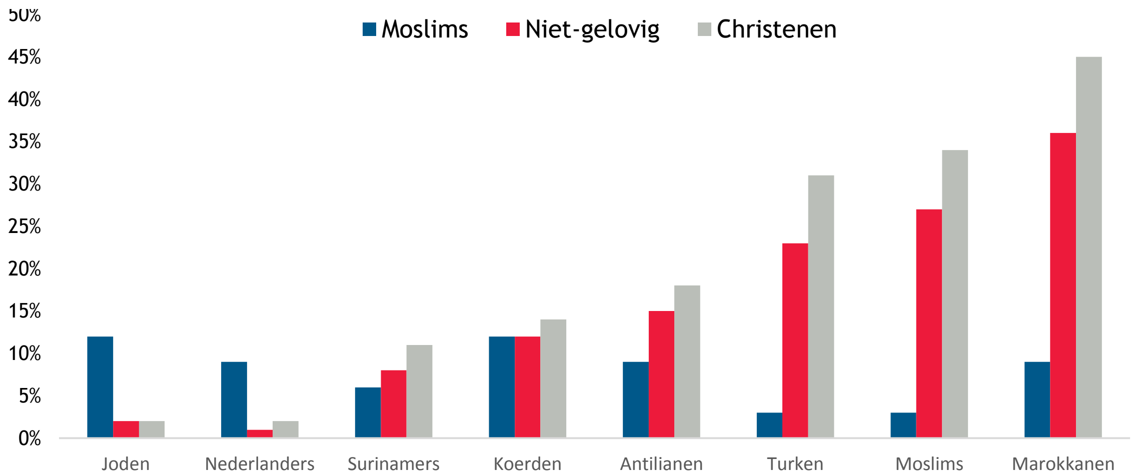
> *Hoe denk je over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland: Nederlanders, Marokkanen, Turken, Joden, Koerden, Surinamers, Antillianen, Moslims.*

De antwoordopties waren 'positief', 'neutraal' en 'niet zo positief'.

In figuur 4.1 zien we dat de percentages christelijke en niet-gelovige jongeren die een niet zo positief beeld hebben over Marokkanen, moslims, Turken en Antillianen in Nederland aanmerkelijk hoger liggen dan het percentage christelijke en niet-gelovige jongeren dat een niet zo positief beeld heeft over Joden in Nederland. Opvallend veel christelijke en niet-gelovige jongeren hebben een niet zo positief beeld van Marokkanen en moslims in Nederland: zo denkt 45 procent van de christelijke jongeren en 36 procent van de niet-gelovige jongeren niet zo positief over Marokkanen in Nederland. En respectievelijk 34 procent van de christelijke jongeren en 27 procent van de niet-gelovige jongeren denkt niet zo positief over moslims in Nederland (tegenover 2% dat niet zo positief denkt over Joden in Nederland).

Wat betreft de jongeren met een islamitische achtergrond constateren we dat zij in de regel aanzienlijk minder vaak 'niet zo positief' denken over andere bevolkingsgroepen in Nederland. Het percentage islamitische jongeren dat bijvoorbeeld niet zo positief denkt over Nederlanders, is met 10 procent aanzienlijk lager dan het percentage christelijke en niet-gelovige jongeren dat niet positief denkt over moslims (respectievelijk 34% en 27% niet zo positief). Ook het percentage islamitische jongeren dat niet zo positief denkt over Joden in Nederland (12%), kan in dit vergelijkende perspectief geplaatst worden.

Figuur 4.1. Houdingen gelovigen en niet-gelovigen tegenover bevolkingsgroepen in Nederland.
Hoe denk je over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland? Weergegeven is % 'niet zo positief'

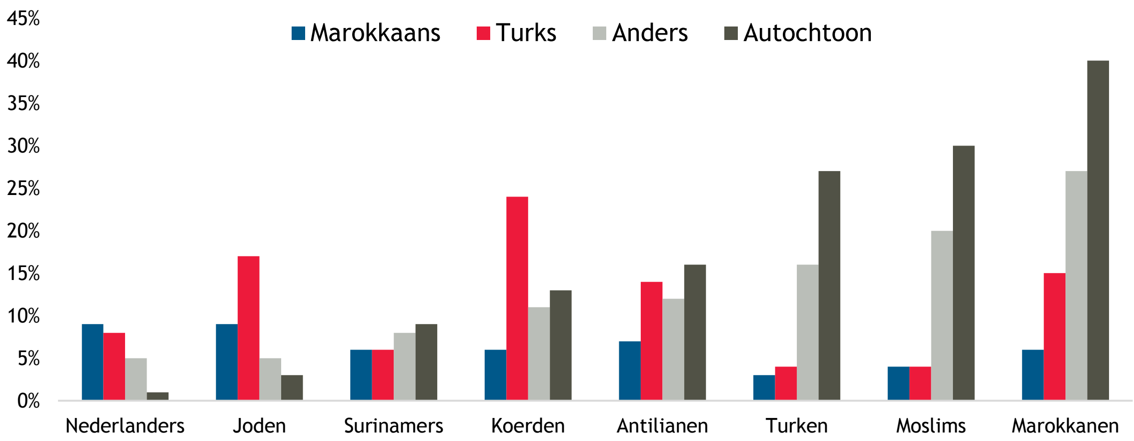

Op basis van de resultaten uit de survey is het ook mogelijk om een uitsplitsing te maken naar etnische herkomst.[45] Het blijkt dat Turkse jongeren in ons onderzoek significant vaker niet zo positief denken over Joden in Nederland dan Marokkaanse jongeren (17% versus 9%). Ook valt de niet-positieve attitude op van een deel van de Turkse jongeren in ons onderzoek tegenover Koerden

45 Etnische herkomst is vastgesteld door jongeren te vragen naar het geboorteland van hun ouders. Van de etnische herkomst 'Nederlands', (autochtoon) is ten behoeve van dit onderzoek sprake, indien beide ouders in Nederland zijn geboren. Als één of beide ouders in Turkije, Marokko, Suriname, etc. zijn geboren, geldt voor jongeren als etnische herkomst het desbetreffende land. De categorie 'anders' betreft jongeren van wie één of beide ouders in andere dan genoemde landen zijn geboren.

in Nederland (24% niet zo positief, significante afwijking) (figuur 4.2). Uit nadere analyse blijkt dat meer dan de helft van de Turkse jongeren die niet zo positief denkt over Koerden, ook niet zo positief denkt over Joden.

Figuur 4.2.[46] Houdingen tegenover bevolkingsgroepen in Nederland, uitgesplitst naar nationaliteit.
Hoe denk je over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland? Weergegeven is % 'niet zo positief'

4.3 *Gebruik van 'Jood' als scheldwoord*

In de survey zijn vragen aan de jongeren gesteld over het gebruik van religies/nationaliteiten als scheldwoorden.
De volgende vragen zijn aan de jongeren voorgelegd:

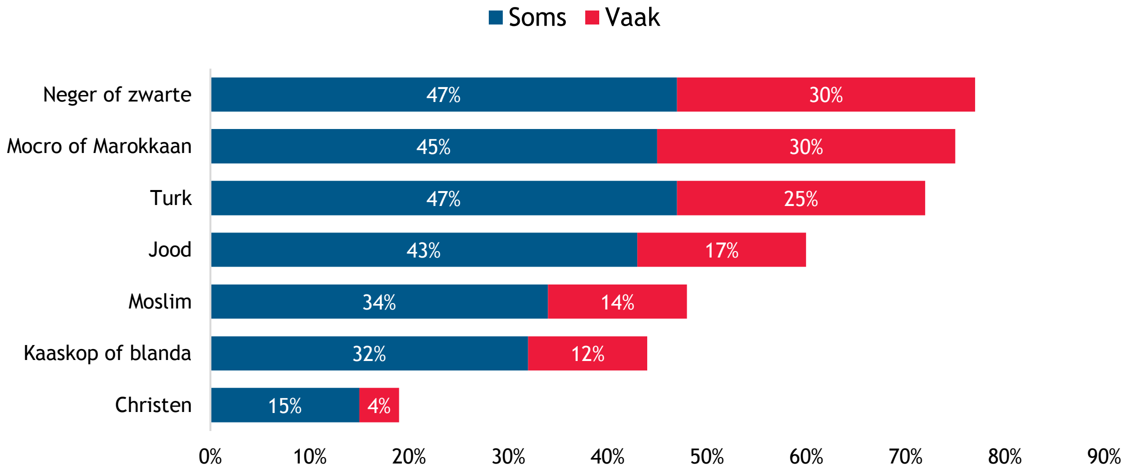
> *'Hoor jij mensen de volgende woorden wel eens gebruiken als zij schelden: Jood; neger of zwarte; Turk; mocro of Marokkaan; kaaskop of blanda; christen; moslim.'*

De antwoordopties waren vaak, soms en nooit.

Uit de resultaten blijkt dat jongeren 'mocro/Marokkaan' en 'neger/zwarte' het vaakst als scheldwoord horen gebruiken. Van de jongeren zegt 30 procent 'mocro/Marokkaan' en 'neger/zwarte' vaak te horen als scheldwoord, en respectievelijk 45 en 47 procent soms. Het woord 'Jood' wordt door 17 procent van de jongeren vaak gehoord als scheldwoord, en door 43 procent van de jongeren soms gehoord als scheldwoord. De resultaten staan in figuur 4.3.

46 De houdingen van Antillianen tegenover andere bevolkingsgroepen zijn niet opgenomen in de figuur door een te kleine N.

Figuur 4.3. Scheldwoorden.

We hebben geanalyseerd of er verschillen zijn tussen christelijke, niet-gelovige en islamitische jongeren in de mate waarin zij voornoemde scheldwoorden horen. Uit de resultaten in tabel 4.6 is op te maken dat islamitische jongeren aanzienlijk vaker nationaliteiten of religies als scheldwoorden horen gebruiken dan christelijke en niet-gelovige jongeren.[47]

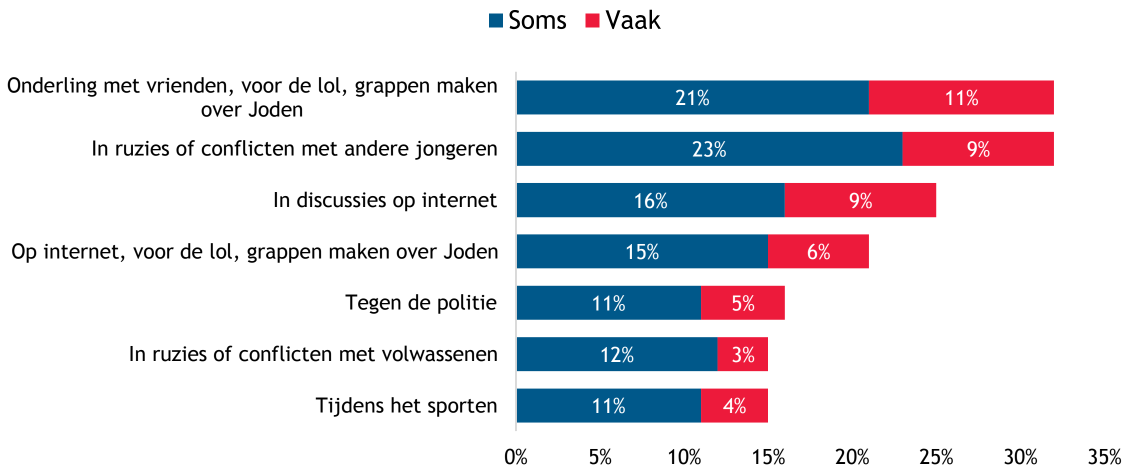
Tabel 4.6. Scheldwoorden, uitgesplitst naar geloof/niet-geloof.

Hoor jij de volgende woorden wel eens gebruiken als scheldwoord? (%vaak)	**Christenen**	**Moslims**	**Niet gelovig**
Christen	4%	5%	9%
Kaaskop of blanda	8%	24%	9%
Moslim	9%	26%	9%
Jood	10%	33%	14%
Turk	21%	33%	24%
Neger of zwarte	26%	42%	28%
Mocro of Marokkaan	26%	40%	35%
N=2263	561	421	1281

Aan de jongeren is gevraagd wanneer het woord ‘Jood’ wordt gebruikt als scheldwoord. De precieze vraagstelling luidde: ‘Wanneer gebruiken jongeren die je kent het woord “Jood” als ze schelden?’ De resultaten staan in figuur 3.4. In de figuur zien we dat jongeren zeggen dat het woord ‘Jood’ vooral wordt gebruikt ‘onderling, voor de lol, om grappen te maken’. Het woord ‘Jood’ gebruiken in ruzies en conflicten komt echter ook regelmatig voor, net zoals in discussies op internet en tegen de politie.

47 In de survey is niet onderzocht wat de verklaring is voor het hogere percentage islamitische jongeren dat nationaliteiten/religies (niet alleen mocro of Turk, maar ook neger, kaaskop) vaak hoort gebruiken als scheldwoord.

Figuur 4.4. Het scheldwoord 'Jood'.

In de beide focusgroepen met deskundigen op het gebied van jongeren en antisemitisme is gediscussieerd over het gebruik van het scheldwoord 'Jood'. De experts constateren dat het woord 'Jood' is verworden tot een scheldwoord en straattaal. Lang niet altijd is sprake van intentioneel antisemitisme, net zoals dat met het gebruik van scheldwoorden zoals 'kanker' of 'tering' jongeren niet altijd iemand expliciet deze ziekte toewensen. Enkele citaten: '*De generatie in Nederland heeft "Jood" tot een soort straattaal gemaakt. Jood is scheldwoord voor iedereen die niet deugt.*' Bij islamitische jongeren zou vaker een antisemitische lading hangen aan het gebruik van het woord 'Jood'. '*Vijandig spreken over Joden is verinnerlijkt. In de opvoeding moet nuancering zijn, maar die is er niet altijd, er is een soort van vijandigheid.*' (…) '*In de praktijk ken ik een conflict tussen een Turks en een Marokkaans gezin. Die hebben elkaar uitgemaakt voor Joden. Dat werd een vechtpartij. 'Jood' als scheldwoord is beledigend. Dat wordt overgebracht door ouders en onbewust door de jeugd gekopieerd.*' Als 'Jood' een scheldwoord is, dan roept dat vragen op over de betekenis van het begrip Jood. Zijn jongeren zich wel bewust van de antisemitische lading? Een deelnemer licht toe: '*Als jongeren worden aangesproken op antisemitisme, dan voorspel ik dat dit weerstand oproept. Hoezo antisemitisme? Daar hebben wij niets mee. Als je jongeren daarop aanspreekt, herkennen jongeren het niet. Het veroorzaakt grote weerstand.*'

In de focusgroep over Midden-Oosten gerelateerd antisemitisme wordt in feite hetzelfde geconstateerd als in de focusgroep over voetbal gerelateerd antisemitisme. Ontkennen van uitspraken met antisemitische inhoud, betekenis of achtergrond, terwijl buitenstaanders deze uitspraken wél als antisemitisch ervaren.

Voor wat betreft het gebruik van het woord 'Jood' in de voetbalcontext is gesproken over scheldpartijen die vanuit het stadion naar buiten verhuizen. Het woord 'Jood' is bijvoorbeeld een scheldwoord geworden voor politieagent. Wordt dat door de mensen in de focusgroep herkend? Niet alle experts herkennen de relatie tussen voetbal en Jood als scheldwoord. '*Er is geen relatie met voetbal. Agenten op straat die normaal hun werk doen, kunnen voor Jood uitgemaakt worden. Joden zijn politieagenten. Net zoals smerissen, of wouten.*' Een andere deelnemer: '*Ik weet niet beter dan dat een agent een Jood is. Wij noemden ze heel lang geleden al zo.*' Maar ook (toch een relatie): '*De haat tegen Ajax is zo groot. Alles wat mij niet aanstond, waren Joden. Het gaat van vader op zoon.*'

Hoe zit het in het amateurvoetbal met het gebruik van Jood als scheldwoord? Dat komt zeker voor. In de focusgroep wordt geconstateerd dat het betaald voetbal daarbij een grote impact heeft op het amateurvoetbal. '*De jongens en meisjes op de amateurvelden kijken ook Studio Sport. Als daar spreekkoren uitgezonden worden, al is het een klein groepje, dan wordt het normaler om dat na te doen.*' (…) '*Het betaald voetbal heeft een voorbeeldfunctie naar de amateurclubs. Zowel voor de gedragsnormen van supporters als van spelers. De spelers van amateurclubs spiegelen zich aan profspelers. Belangrijk is voor amateurclubs: hoe om te gaan met normen en waarden.*'

4.4 *Begrip voor acties*

Aan de jongeren is gevraagd of ze begrip hebben voor fysieke of verbale agressie tegen Joden of joodse bezittingen in Nederland. Aan de jongeren is de volgende vraag voorgelegd:

"*Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt. In hoeverre heb je er begrip voor als jongeren onderstaande acties uitvoeren vanwege dit incident?*" De verschillende antwoordopties zijn opgenomen in tabel 4.7.

Van de jongeren heeft de overgrote meerderheid geen begrip voor acties van verbale of fysieke agressie tegen Joden in Nederland, zionisten in Nederland of het bekladden van Joodse begraafplaatsen of synagogen. Desalniettemin zijn er jongeren die zeggen enig of veel begrip voor zulke acties te hebben, jongeren met een islamitische achtergrond vaker dan jongeren zonder islamitische achtergrond. Van alle islamitische jongeren in het onderzoek heeft 8% enig en 4% veel begrip voor het naroepen of uitschelden van Joden in Nederland. Slaan of schoppen van Joden in Nederland kan bij 4% van de islamitische jongeren op veel begrip rekenen en op enig begrip bij 3% (tabel 4.7). Onderverdeeld naar subgroep blijkt dat jongens en laag opgeleiden vaker begrip hebben voor deze acties.

Tabel 4.7. Begrip voor acties.[48]

Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt. In hoeverre heb je er begrip voor als jongeren onderstaande acties uitvoeren vanwege dit incident?		**Percentage binnen groep jongeren die boos zijn door conflict en Israel hiervan de schuld geven.** Niet-islamitische jongeren	**Percentage binnen totale steekproef niet-islamitische jongeren.** Niet-islamitische jongeren	**Percentage binnen groep jongeren die boos zijn door conflict en Israel hiervan de schuld geven.** Islamitische jongeren	**Percentage binnen totale steekproef islamitische jongeren.** Islamitische jongeren
Bekladden van Joodse begraafplaatsen of Synagogen	Enig begrip	6%	<1%	7%	4%
Bekladden van Joodse begraafplaatsen of Synagogen	Veel begrip	0%	<1%	6%	4%
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	Enig begrip	6%	<1%	13%	8%
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	7%	4%
Naroepen of uitschelden van Zionisten in Nederland	Enig begrip	11%	<1%	18%	11%
Naroepen of uitschelden van Zionisten in Nederland	Veel begrip	3%	<1%	17%	11%
Slaan of schoppen van Joden in Nederland	Enig begrip	6%	<1%	7%	4%
Slaan of schoppen van Joden in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	5%	3%
Slaan of schoppen van Zionisten in Nederland	Enig begrip	4%	<1%	11%	7%
Slaan of schoppen van Zionisten in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	12%	8%
N		71	1755	248	386

Aan islamitische jongeren die boos zijn als gevolg van het conflict tussen Israël en de Palestijnen, is gevraagd wat volgens hen jongeren tot zulke acties aan kan zetten. De meest genoemde triggers zijn oproepen op Facebook, Internetfora of andere sites, en spontane actie (actie komt uit jongeren zelf; of wordt getriggerd door toevallige omstandigheden zoals jongeren zien een joods persoon

48 N=71 voor niet-islamitische jongeren die boos zijn over het conflict en Israël de schuld geven. Vanwege de kleine N moeten de percentages in deze kolom als indicatief worden beschouwd.

voorbijlopen). Discussies met vrienden en oproepen door imams[49] of andere gezaghebbende personen worden eveneens relatief veel genoemd als triggers (tabel 4.8).

Tabel 4.8. Triggerfactoren voor acties.

Wat zet volgens jou jongeren tot zulke acties aan? Kies de antwoorden die volgens jou het belangrijkst zijn.	
Niets, actie komt uit jongeren zelf	42%
Oproepen op Facebook, internetfora of andere sites	40%
Actie kan spontaan gebeuren als jongeren bijvoorbeeld een Joods persoon voorbij zien lopen	31%
Discussies met vrienden	30%
Oproepen door imams of andere gezaghebbend personen	19%
Discussies met ouders	15%
Anders	13%
N=246	

Conclusies

We concluderen dat jongeren anders aankijken tegen Joden in Nederland dan tegen Joden in Israël, de staat Israël en Zionisten. Ten aanzien van Joden in Nederland denkt een klein percentage (2%) van de christelijke en niet gelovige jongeren niet zo positief. Bij islamitische jongeren is dit iets hoger, namelijk 12%. De achtergrondkenmerken van islamitische jongeren zijn van belang voor hun attitude naar Joden in Nederland: jongens, jongere leeftijdsgroepen en lager opgeleiden denken vaker niet zo positief over Joden in Nederland dan meisjes, oudere leeftijdsgroepen en hoger opgeleiden. We kunnen de resultaten voor de beeldvorming over Joden in Nederland in perspectief plaatsen door deze af te zetten tegen de resultaten voor de beeldvorming over andere bevolkingsgroepen in Nederland. Dan constateren we dat christelijke en niet gelovige jongeren veel vaker niet zo positief denken over Marokkanen, Turken, Moslims (en ook Antillianen en Surinamers) dan over Joden in Nederland. Daarbij zien we dat christelijke en niet gelovige jongeren veel vaker niet zo positief denken over Marokkanen, Turken, Moslims (en ook Antillianen en Surinamers) dan islamitische jongeren over Joden in Nederland. Wel valt het relatief hoge percentage Turkse jongeren op dat niet zo positief denkt over Koerden. Ook blijkt dat jongeren van Turkse herkomst vaker niet zo positief denken over Joden in Nederland dan Marokkaanse jongeren. Ten aanzien van Joden in Israël, de staat Israël en Zionisten constateren we dat aanzienlijk meer jongeren, in het bijzonder islamitische jongeren, niet zo positief denken.

Opgemerkt dient te worden dat de betekenis van het woord ‘zionist’ hier voorzichtig moet worden geduid. ‘Zionisme’ wordt normaal gesproken begrepen als het streven naar behoud van de staat Israël. Maar deze term heeft onder jongeren vaak de betekenis gekregen van een agressieve, soms oorlogszuchtige ideologie waarin de bezetting van de Palestijnse gebieden en militaire acties door Israël worden gesteund of toegejuicht, zo begrepen wij uit de gesprekken met jongeren en experts over dit onderwerp. De grote groepen jongeren die niet zo positief denken over ‘zionisten’ moeten, naar onze overtuiging, in veel gevallen begrepen worden als afwijzing van de steun voor de politiek van Israël en minder als afwijzing van alle aanhangers van de zionistische ideologie. Het kan dus niet worden uitgesloten dat joden in Nederland die de militaire acties verdedigen door deze jongeren als zionisten worden gezien en overeenkomstig negatief worden beoordeeld. Een citaat uit een gesprek in het kader van dit onderzoek illustreert dat: ‘Er zijn goede Joden, die tegen het geweld zijn, en slechte joden, de zionisten’.

Het gebruik van het woord “Jood” als scheldwoord wordt door veel jongeren in ons onderzoek wel eens gehoord: 17% van de jongeren hoort dit vaak, en 43% van de jongeren hoort dit soms. De scheldwoorden Mocro/Marokkaan, neger/zwarte en Turk worden overigens nog vaker gehoord door

49 Let wel, er is gevraagd naar ‘imams’ en geen onderscheid gemaakt tussen imams in Nederland of bijvoorbeeld buitenlandse imams die via het internet opereren.

de jongeren. Jongeren geven aan dat de context waarin ze het scheldwoord “Jood” horen veelal ‘voor de lol’ is. Toch wordt het woord “Jood” als scheldwoord gebruikt in ruzies, discussies op Internet en tegen de politie. In beide focusgroepen wordt geconstateerd dat het woord “Jood” is verworden tot een scheldwoord en straattaal. Lang niet altijd is daarbij sprake van intentioneel antisemitisme. In de focusgroep over Midden-Oosten gerelateerd antisemitisme wordt in feite hetzelfde geconstateerd als in de focusgroep over voetbal gerelateerd antisemitisme: jongeren ontkennen dat er sprake is van antisemitische inhoud, betekenis of achtergrond, maar doen wel uitspraken die door buitenstaanders als antisemitisch verstaan kunnen worden.

5 Midden-Oosten gerelateerd antisemitisme

5.1 Resultaten survey risico- en triggerfactoren antisemitisme

De factoren die in de wetenschappelijke literatuur worden aangedragen als potentiële risico- en triggerfactoren voor antisemitisme onder jongeren, hebben we opgenomen in het survey onderzoek. We hebben voor een brede oriëntatie gekozen: niet alleen het anti-Israëlsentiment, religie, mediagebruik en de invloed van ouders en vrienden zijn in het onderzoek meegenomen, maar ook 'traditionele' factoren, zoals achterstelling en discriminatie, sociale- en opvoedingsproblematiek, en individuele kenmerken zoals sekse, leeftijd en opleiding. Uit de survey blijkt dat islamitische jongeren aanzienlijk vaker niet zo positief denken over Joden in Israël (40% niet zo positief) dan over Joden in Nederland (12% niet zo positief). Hoe dit grote verschil te duiden? Ook hiervoor moeten de resultaten in de survey aanknopingspunten geven.

Voordat we de resultaten in de survey op volgens de theorie relevante factoren gaan uitdiepen, is het informatief om te laten zien wat jongeren zelf zeggen over de redenen waarom ze niet zo positief over Joden denken. Aan de jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland, is de rechtstreekse vraag gesteld: 'Je geeft aan dat je niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Wil je toelichten waarom?' In antwoord op deze vraag noemen islamitische jongeren het vaakst '*vanwege het conflict tussen Israël en de Palestijnen*'. Maar ook '*omdat Joden achter de schermen veel invloed hebben*' wordt door islamitische jongeren relatief veel genoemd. Christelijke en niet-gelovige jongeren noemen eveneens relatief vaak '*omdat Joden achter de schermen veel invloed hebben*' en het conflict tussen Israël en de Palestijnen. De Joodse religie, Joodse cultuur en '*wat ik heb geleerd over Joden van mijn ouders*' worden minder vaak door jongeren genoemd als reden om niet zo positief over Joden te denken (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1.[50] Redenen om niet zo positief te denken over Joden.

Je geeft aan dat je niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Wil je toelichten waarom? (Meerdere antwoorden zijn mogelijk)	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Vanwege het conflict tussen Israël en de Palestijnen	7	36	13
Omdat Joden achter de schermen veel invloed hebben (zoals in de media of in de financiële wereld)	8	28	8
Vanwege de Joodse religie	3	15	8
Vanwege de Joodse cultuur	3	8	11
Vanwege slechte ervaringen die mijn vrienden of familie hebben met Joden	4	4	6
Vanwege slechte ervaringen die ik heb met Joden	1	10	4
Vanwege mijn opvoeding / wat ik geleerd heb over Joden van mijn ouders	0	1	6
Andere reden	1	2	1
N=93	21	53	34

Alleen gevraagd aan jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland. Vanwege de kleine N (< 100 per kolom) zijn de absolute getallen in de tabel weergegeven, en niet de percentages

50 Uitsplitsing van deze vraag naar opleidingsniveau, etniciteit en sekse laat geen opmerkelijke afwijkingen zien.

Anti-Israëlsentiment

Aan de jongeren is een serie vragen voorgelegd die expliciet gaan over het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Als eerste is aan de jongeren gevraagd of zij de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen volgen.

De antwoordopties waren 'ja, in sterke mate', 'ja, in enige mate' en 'nee, in het geheel niet'.

De overgrote meerderheid van de islamitische jongeren volgt de gebeurtenissen in het Midden-Oosten in sterke mate (31%) of in enige mate (51%). Slechts respectievelijk 6 en 4 procent van de christelijke en niet-gelovige jongeren volgt in sterke mate de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen (tabel 5.2).

Tabel 5.2. Conflict Israël-Palestijnen.

Volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	**Christelijk**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Ja, in sterke mate	6%	31%	4%
Ja, in enige mate	50%	51%	45%
Nee, in het geheel niet	44%	18%	51%
N=2136	539	387	1210

Een ruime meerderheid van de islamitische jongeren (72%) vindt dat alleen Israël schuldig is aan het conflict (tegenover 6% van de niet-moslims die dat vinden) (tabel 5.3).

Tabel 5.3. Schuldvraag conflict Israël-Palestijnen.

Wie is volgens jou het meeste schuldig aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Israël	6%	71%	8%
Israël en de Palestijnen evenveel	24%	8%	24%
De Palestijnen	17%	2%	5%
Weet ik niet	53%	19%	63%
N=2115	537	382	1196

Aan de jongeren is gevraagd in hoeverre het conflict tussen Israël en de Palestijnen hen boos maakt. Van de islamitische jongeren geeft 53 procent aan 'heel boos', en 35 procent 'een beetje boos' te zijn geworden door de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen (tegenover christelijke jongeren 12% 'heel boos' en 35% 'een beetje boos'; niet-gelovige jongeren 10% 'heel boos' en 47% 'een beetje boos') (tabel 5.4).

Tabel 5.4. Boos over conflict Israël-Palestijnen.

In hoeverre maken de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen jou boos?	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Niet boos	33%	12%	43%
Een beetje boos	55%	35%	47%
Heel boos	12%	53%	10%
N=2115	538	381	1196

Aan de jongeren die de gebeurtenissen in het Midden-Oosten volgen, is de vraag voorgelegd of de Nederlandse media een eerlijk beeld geven van het conflict tussen Israël en de Palestijnen. De ruime meerderheid van de islamitische jongeren die de gebeurtenissen in het Midden-Oosten volgen (75%), vindt dat de Nederlandse media te veel partij kiezen voor Israël in het conflict met de Palestijnen; tegenover 9 procent van de christelijke jongeren en 15 procent van de niet-gelovige jongeren. Opvallend is dat vrijwel alle islamitische jongeren een mening hebben over de partijdigheid van de media inzake het conflict, terwijl de helft van de christelijke en de helft van de niet-gelovige jongeren aangeeft dit niet te weten (tabel 5.5).

Tabel 5.5. Beeld media over conflict Israël-Palestijnen.

Vind je dat Nederlandse media een eerlijk beeld geven van het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Ja	24%	7%	23%
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor Israël	9%	75%	15%
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor de Palestijnen	21%	4%	6%
Weet ik niet	47%	14%	55%
N=1205	304	312	589

Alleen gevraagd aan jongeren die het conflict tussen Israel en de Palestijnen volgen

De jongeren die de gebeurtenissen in het Midden-Oosten volgen, is gevraagd of het conflict tussen Israël en de Palestijnen deels ook een conflict is tussen het westen en moslims. Dit wordt bevestigd door een aanzienlijk deel van de islamitische jongeren die (30% 'ja', 41% 'deels'). Christelijke en niet-gelovige jongeren antwoorden iets minder vaak met 'ja' op deze vraag (tabel 5.6).

Tabel 5.6. Israël-Palestijnen, conflict Westen-moslims.

Is het conflict tussen Israel en de Palestijnen ook een conflict tussen moslims en het westen?	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Ja	12%	30%	7%
Deels	42%	41%	44%
Nee	21%	14%	22%
Weet ik niet	24%	15%	27%
N=1203	303	312	588

Alleen gevraagd aan jongeren die het conflict tussen Israel en de Palestijnen volgen

Uit de bovenstaande antwoorden op de vragen die betrekking hebben op het conflict tussen Israël en de Palestijnen, blijkt duidelijk dat islamitische jongeren veelal aanzienlijk hoger scoren op het volgen van de gebeurtenissen in het conflict, boosheid voelen als gevolg van het conflict, vaker aangeven dat Israël het meest schuldig is aan de het conflict en vaker aangeven dat de Nederlandse media te veel partij kiezen voor Israël.

De vervolgvraag is nu: in hoeverre hangt dit 'anti-Israëlsentiment' samen met niet-positieve oordelen over Joden in Nederland en Israël, de staat Israël en zionisten?

Allereerst gaan we na of jongeren die heel boos zijn door de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen, vaker 'niet zo positief' denken over Joden, Joden in Nederland en Israël, de staat Israël en Zionisten.

In tabel 5.7 zien we dat christelijke jongeren die 'heel boos' zijn door de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen, hun boosheid in overgrote meerderheid niet betrekken op Joden in Nederland en Israël, de staat Israël en zionisten. Slechts 5 procent van de christelijke jongeren die heel boos zijn door de gebeurtenissen in het conflict, bijvoorbeeld denkt niet zo positief over Joden in Israël. Niet-gelovige jongeren die boos zijn door de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen, denken iets vaker dan christelijke jongeren niet zo positief over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten (dit geldt echter nauwelijks voor Joden in Nederland, slechts 6% van de niet-gelovige jongeren die boos zijn door het conflict denken niet zo positief over Joden in Nederland).

Zoomen we in op islamitische jongeren, dan blijkt dat ook van hen de overgrote meerderheid hun boosheid over het conflict niet vertaald naar Joden in Nederland (12% van de islamitische jongeren die heel boos is door het conflict, denkt niet zo positief over Joden in Nederland). We zien echter dat aanzienlijk meer islamitische jongeren die boos zijn door het conflict, niet zo positief denken over Joden in Israël (48%), en met name over de staat Israël en zionisten (73% respectievelijk 71%).

Tabel 5.7. Niet zo positief over Joden, Israël en zionisten; door jongeren die heel boos zijn door conflict Israël-Palestijnen.[51]

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Joden in Nederland	2%	12%	6%
Joden in Israël	5%	48%	15%
De staat Israël	15%	73%	29%
Zionisten	9%	71%	21%
N=391	67	199	125

De cijfers in tabel 5.7 betreffen jongeren die 'heel boos' zijn door het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Denken jongeren die 'heel boos' zijn over dit conflict, minder positief over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten dan jongeren die niet 'heel boos' zijn? Islamitische jongeren die 'heel boos' zijn door het conflict tussen Israël en de Palestijnen, blijken vaker dan jongeren die 'niet of een beetje boos' zijn niet zo positief te denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten (zie tabel 5.8). Dit verschil tussen 'heel boos' en 'niet of een beetje boos' zien we niet terug in hun houding tegenover Joden in Nederland.

Tabel 5.8. Niet zo positief over Joden, Israël en zionisten; uitsplitst naar 'heel boos' en 'niet/een beetje boos' door conflict Israël-Palestijnen.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief).		Christenen	Moslims	Niet-gelovig
	Niet/beetje boos	2%	11%	2%
Joden in Nederland	Heel boos	2%	12%	6%
Joden in Israël	Niet/beetje boos	6%	31%	7%
Joden in Israël	Heel boos	5%	48%	15%
De staat Israël	Niet/beetje boos	12%	51%	21%
De staat Israël	Heel boos	15%	73%	29%
Zionisten	Niet/beetje boos	7%	54%	10%
Zionisten	Heel boos	9%	79%	21%
N=2114		537	381	1196

Tabel 5.9 toont dat een kleine minderheid (8%) van de niet-islamitische jongeren die vinden dat Israël het meest schuldig is aan het conflict, niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Van hen denkt 23 procent niet zo positief over Joden in Israël.

Voor de islamitische jongeren die vinden dat Israël het meest schuldig is aan het conflict, zien we dat zij deze gepercipieerde schuld in overgrote meerderheid niet vertalen naar de Joden in Nederland (13% doet dat wel). Daarentegen denken de islamitische jongeren die vinden dat Israël het meest schuldig is aan het conflict, aanzienlijk vaker niet zo positief denken over Joden in Israël (49%), de staat Israël (76%) en zionisten (81%).

Tabel 5.9. Niet zo positief over Joden, Israël en zionisten; door jongeren die vinden dat Israël het meest schuldig is aan het conflict.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen/niet gelovig	Moslims
Joden in Nederland	9%	13%
Joden in Israël	23%	49%
De staat Israël	60%	76%
Zionisten	32%	81%
N=385	116	269

Alleen gevraagd aan jongeren die vinden dat Israel schuldig is aan het conflict

51 Vanwege de kleine N dienen de percentages voor 'Christenen' als indicatief te worden beschouwd.

De jongeren die zich boos maken (zowel heel boos of een beetje boos) over het Israël-Palestijnen conflict en die bovendien vinden dat Israël de meeste schuld heeft aan het conflict, is gevraagd om uit leggen wat hen het meest boos maakt inzake het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Het meest genoemd worden door de jongeren: de beelden van Palestijnse slachtoffers (zoals kinderen); burgers zijn het slachtoffer van het conflict; andere landen grijpen te weinig in / laten de Palestijnen aan hun lot over; moslims zijn het slachtoffer van het conflict; de berichtgeving in de Nederlandse media is eenzijdig / te veel op de hand van Israël.

We zien enkele opmerkelijke verschillen tussen islamitische jongeren en niet-islamitische jongeren. Islamitische jongeren zeggen (veel) vaker dan niet-islamitische jongeren dat ze boos worden, doordat andere landen te weinig ingrijpen / de Palestijnen aan hun lot overlaten; moslims slachtoffer zijn van het conflict; de Nederlandse media, de Nederlandse politici en het Nederlandse volk zijn te veel op de hand van Israël (tabel 5.10).

Tabel 5.10. Belangrijke oorzaken voor boosheid over conflict Israël-Palestijnen.52

Kun je uitleggen wat je het meest boos maakt inzake het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Niet-moslims	Moslims
De beelden die ik zie van Palestijnse slachtoffers (zoals kinderen)	70%	86%
Andere landen grijpen te weinig in / laten de Palestijnen aan hun lot over	49%	76%
Burgers zijn het slachtoffer van het conflict	73%	74%
Moslims zijn het slachtoffer van het conflict	19%	70%
De berichtgeving in de Nederlandse media is eenzijdig / te veel op de hand van Israël	30%	65%
Nederlandse politici zijn te veel op de hand van Israël	32%	60%
Moslims in Nederland worden op het conflict aangekeken (alsof het hun schuld is)	23%	42%
Het Nederlandse volk is te veel op de hand van Israël	15%	42%
Anders	7%	5%
N=330	80	250

Alleen gevraagd aan jongeren die boos zijn over conflict en vinden dat Israel schuldig is aan het conflict

In hoeverre hebben jongeren kennis over (de geschiedenis) van het conflict tussen Israël en de Palestijnen? Zijn er verschillen in kennis tussen jongeren die neutraal of positief respectievelijk niet zo positief denken over Joden in Nederland en Joden in Israël? Hiertoe is in de survey aan de jongeren gevraagd om aan te geven wat – volgens de jongeren zelf - hun kennis is over enkele relevante onderwerpen. Let wel, het gaat hier om zelfrapportage. Of de kennis van jongeren over het conflict ook feitelijk correct is, is in de survey niet getoetst. Zie tabel 5.11 voor de resultaten.

Tabel 5.11. Kennis over conflict tussen Israël en de Palestijnen.

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israel en de Palestijnen	Christenen		Moslims		Niet gelovig	
	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik heb kennis van het Joodse volk	48%	19%	36%	25%	43%	9%
Ik heb kennis over het Palestijnse volk.	37%	7%	39%	32%	27%	7%
Ik ken de geschiedenis van de Joden.	48%	27%	42%	32%	48%	20%
Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen.	42%	10%	41%	34%	34%	8%
Ik ken de geschiedenis van de staat Israël.	45%	19%	38%	32%	38%	11%

52 N=80 voor niet-islamitische jongeren. Vanwege de kleine N moeten de percentages in deze kolom als indicatief worden beschouwd.

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israel en de Palestijnen	Christenen		Moslims		Niet gelovig	
	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik ken de verschillen tussen Palestijnse organisaties, zoals Hamas en Fatah.	33%	6%	38%	23%	24%	7%
Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat.	54%	18%	34%	45%	49%	18%
Ik weet wat zionisme is.	30%	18%	31%	44%	25%	14%
Ik weet wie Anne Frank is.	24%	68%	20%	66%	18%	74%
Ik weet wat over Joden staat geschreven in de koran			36%	36%		
N=2118	537		383		1198	

De vragen zijn gesteld in de vorm 'ik ken …' of ' ik weet'. De antwoordopties waren telkens 'niet mee eens', 'een beetje mee eens', en 'helemaal mee eens'.

De antwoorden laten zien dat in de categorie 'helemaal mee eens' islamitische jongeren veelal het hoogst scoren, en niet-gelovige jongeren het laagst. Het kennisniveau inzake het conflict – althans het subjectieve kennisniveau op basis van zelfrapportage - is kortom het hoogst bij islamitische jongeren. Dit geldt met name voor de items 'Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat', 'Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen', 'Ik heb kennis van het Palestijnse volk' en 'Ik weet van zionisme is'. Op de vragen die Israël betreffen, en de vraag 'Ik weet wie Anne Frank is', scoren christelijke en islamitische jongeren ongeveer even hoog.

We hebben geanalyseerd of islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Israël, afwijken qua kennisniveau van islamitische jongeren die neutraal of positief denken over Joden in Israël.

De resultaten staan in tabel 5.12. Uit de antwoorden in de tabel is af te leiden dat jongeren die niet zo positief zijn over Israël, over de meeste items niet meer of minder kennis zeggen te hebben dan jongeren die neutraal of positief zijn over Israël. Bij enkele items zien we dat jongeren die niet zo positief zijn over Israël, wel vaker aangeven kennis te hebben. Dit betreft de items 'Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat', 'Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen' en 'Ik weet wat zionisme is'.

Tabel 5.12. Kennis over conflict tussen Israël en de Palestijnen, uitgesplitst naar attitude.

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israel en de Palestijnen	Neutraal of positief over Joden in Israel		Niet positief over Joden in Israel	
	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik heb kennis van het Joodse volk	37%	22%	36%	25%
Ik heb kennis over het Palestijnse volk.	36%	29%	42%	36%
Ik ken de geschiedenis van de Joden.	44%	30%	40%	36%
Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen.	43%	31%	35%	43%
Ik ken de geschiedenis van de staat Israël.	39%	29%	37%	35%
Ik ken de verschillen tussen Palestijnse organisaties, zoals Hamas en Fatah.	39%	21%	37%	26%
Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat.	38%	40%	28%	53%
Ik weet wat zionisme is.	32%	39%	28%	53%
Ik weet wie Anne Frank is.	22%	62%	18%	72%
Ik weet wat over Joden staat geschreven in de koran	34%	34%	39%	39%
N=383	231		153	

We hebben verdiepend ook geanalyseerd of islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland, afwijken qua kennisniveau van islamitische jongeren die neutraal of positief

denken over Joden in Nederland. Vanwege de kleine N van islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland (N=45), zijn deze resultaten indicatief (niet statistisch significant). Op de meeste vragen wijkt het zelf gerapporteerde kennisniveau over het conflict van islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland weinig af van jongeren die neutraal of positief denken over Joden in Nederland. Met één uitzondering: de vraag over Anne Frank. Van de islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland, zegt 36 procent te weten wie Anne Frank is (38% zegt dit een beetje te weten, 26% zegt dit helemaal niet te weten). Van de islamitische jongeren die neutraal of positief denken over Joden in Nederland, zeggen veel meer jongeren (namelijk: 66%) te weten wie Anne Frank is (22% weet dit een beetje, 12% zegt dit helemaal niet te weten).

Duiding resultaten anti-Israëlsentiment

Jongeren die niet zo positief denken over Joden en Israël, scoren hoog op vragen die betrekking hebben op het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Dit geldt in het bijzonder voor islamitische jongeren.

De overgrote meerderheid van de islamitische jongeren volgt de gebeurtenissen in het conflict, voelt boosheid als gevolg van het conflict en ziet Israël als het meest schuldig aan het conflict. De jongeren worden boos door de beelden die ze zien van Palestijnse slachtoffers, vinden dat andere landen de Palestijnen aan hun lot overlaten en vinden dat de Nederlandse media en politici te veel partij kiezen voor Israël.

Tegelijkertijd constateren we dat bij de islamitische jongeren boosheid en onbegrip samengaan met niet-positief denken over zionisten en de staat Israël, en deels met Joden in Israël. We constateren ook dat de meeste jongeren hun boosheid niet projecteren op Nederlandse Joden.

Om deze resultaten te duiden hebben we de bevindingen voorgelegd aan een focusgroep met jeugdwerkers, vertegenwoordigers van islamitische en Joodse organisaties, en experts op het gebied van antisemitisme. Daarnaast hebben we voorafgaand aan de survey gesproken met Marokkaanse en Turkse jongeren, bij wie dit onderwerp ook aan de orde kwam. De jongeren die we hebben gesproken geven aan boosheid te voelen. Het conflict in Midden-Oosten voedt hun boosheid, maar is niet de oorzaak voor hun boosheid an sich. Het komt bovenop frustraties en problemen van de jongere zelf (geen afgeronde opleiding, stage of werk, schulden, ervaringen met discriminatie) en het daaruit voortvloeiende gebrek aan positieve stimulansen uit de omgeving, het gevoel dat zij als moslims over een kam worden geschoren (de-individualisering) en worden aangesproken op het Gaza conflict en IS; en zich daar tegen moeten verdedigen. Volgens Marokkaanse jongeren is niet zozeer een verslechterde verstandhouding tussen Joden en moslims in Nederland het probleem, maar wel dat moslims in de media de schuld krijgen van de problematiek in het Midden Oosten (eenzijdige berichtgeving), en dat de politiek de kant van Israël kiest. De jongeren maken hierbij onderscheid tussen de Nederlandse bevolking en de media / politiek. Boosheid richt zich vooral op media / politiek. Jongeren zeggen sociale media te gebruiken om de 'andere kant' van het conflict te vernemen.

Turkse jongeren maakten in het gesprek met de onderzoekers uit zichzelf nadrukkelijk onderscheid tussen het Joodse geloof / Joden enerzijds en het zionisme anderzijds. Met het Jodendom zien ze enige verwantschap, en ze hebben positieve beelden zoals 'Joden zijn slim'. Sommige jongeren kunnen zich voorstellen om met Joden bevriend te zijn. De belangrijkste reden om negatief te denken over Joden cq. de staat Israël is volgens jongeren de aanvallen op Palestijnen. Turkse jongeren vinden dat het Israël-Palestina conflict door de Nederlandse media niet objectief wordt belicht, te veel wordt de kant van Israël gekozen. Veel informatie over het Israël-Palestina conflict komt bij de Turkse jongeren binnen via Internet (Facebook en andere sociale media). Hun beeldvorming over het conflict wordt hierdoor bepaald. Sommige jongeren geven aan dat ze vroeger weinig van het conflict wisten, maar dat dit is veranderd door wat ze op sociale media zien. Jongeren worden boos over de beelden die ze daar zien, zoals Palestijnse kinderen die het slachtoffer zijn. Agressie naar 'gewone' Joden voelen de meeste jongeren niet. Wel kunnen sommige jongeren zich voorstellen geweld te gebruiken ten aanzien van zionisten.

In de focusgroep werd aangegeven dat in de Nederlandse samenleving jongeren opgroeien met waarschuwingen voor antisemitisme, beelden van deportaties van Joden in de Tweede Wereldoorlog, Anne Frank, et cetera. Onder van oorsprong niet-Nederlandse jongeren zijn daarnaast de beelden over het Midden-Oosten en Palestijnse slachtoffers heel prominent aanwezig. Dit onderscheid verklaart voor een groot deel waarom islamitische jongeren minder positief over Joden en Israël denken dan autochtone jongeren.

Het verschil onder islamitische jongeren in de mate waarin zij niet zo positief over Joden in Nederland en over Joden in Israël denken, is opvallend. Islamitische jongeren denken aanzienlijk vaker niet zo positief over Joden in Israël dan over Joden in Nederland. Dat dit nu zo duidelijk naar voren komt, is omdat er voor het eerst expliciet in een onderzoek naar wordt gevraagd. Sommige deelnemers vragen zich af of jongeren wel duidelijk het verschil kunnen maken tussen Joden in Nederland en Joden in Israël, en zelfs zionisten. Dat geldt in elk geval niet voor alle jongeren. '*Enerzijds zeggen de jongeren, we hebben iets tegen Joden in Israël. Anderzijds hebben ze een wantrouwen jegens de Joden in Nederland. Israël is in de ogen van sommige jongeren een uitvalsbasis, die de rest van de Joden in andere landen aanstuurt. Marokkaanse jongeren zeggen, het zijn de zionisten en de Joden. Maar wat het verschil is, maken ze niet duidelijk.*' Een Joodse deelnemer aan de focusgroep stelt: '*Er is in de Joodse gemeenschap vermenging van informatie en toon over Israël. Ook in Nederland zijn zionistische Joden. Dat maakt het moeilijker voor islamitische jongeren om duidelijk onderscheid te kunnen maken tussen Joden in Nederland en Joden in Israël.*' Verder speelt de begripsverwarring rond 'zionisme' die we in het vorige hoofdstuk al bespraken een rol. Voor een flink aantal jongeren in het onderzoek staat 'zionisme' niet voor het streven om de staat Israël te behouden, maar om een agressieve en soms oorlogszuchtige ideologie waaruit de bezetting van de Palestijnse gebieden en oorlogshandelingen van Israël voortkomen.

Gebeurtenissen in het conflict in het Midden-Oosten zijn belangrijke triggerfactoren voor anti-Israëlsentimenten. De jeugdwerkers in de focusgroep geven hiervan enkele voorbeelden. '*Als jongeren met familie of vrienden over Joden spreken, dan komt dit door gebeurtenissen in het conflict in het Midden-Oosten. Als er weer heftige beelden te zien zijn, dan gaat dat als een lopend vuurtje via de sociale media. De jongeren hebben het er dan een paar dagen over. Waarbij ook allerlei complottheorieën van stal worden gehaald.*'

Overigens kunnen ook andere gebeurtenissen emoties en anti-Israëlsentimenten triggeren. Een voorbeeld hiervan is het incident met de MH17. '*Een tijdje geleden, toen de MH17 uit de lucht werd geschoten, ging onder jongeren het verhaal rond dat dit een afleidingsmanoeuvre was om Israël uit de aandacht te halen. Complottheorieën worden ergens aan gelinkt, dan komt er haat naar boven.*'

Jongeren zijn beïnvloedbaar in hun beeldvorming over Joden. Er bestaat veel verwarring. In deze omstandigheden kunnen complottheorieën welig tieren. '*Het is een groepsdynamiek op straat. Jongeren zien en horen veel. Weten niet meer wat ze moeten geloven. Wat is nu de werkelijkheid?*' Een andere illustratie van de dynamiek waarbij gebeurtenissen in het conflict in het Midden-Oosten werken als triggerfactoren, is het antwoord op de volgende vraag in de focusgroep: hoe reageerden de jongeren toen Israël de Gazastrook binnenviel? Een jongerenwerker: '*Gelijk gingen de jongeren in de rebelstand. Het begon met schelden. Vervolgens kwamen de complottheorieën. Dan blijven ze daarin hangen, en is het alleen nog haat wat je hoort. Nieuws komt vanuit sociale media. Jongeren zien maar één kant van het verhaal. Ze bespreken het onderling. Soms is iemand heel uitgesproken. Dan gaan de jongeren mee met de mening van die persoon. Monkeys see monkeys do.*' Voor een jongerenwerker is het moeilijk om dit te veranderen. '*Ze blijven erin hangen. Wat je ook vertelt, zij zijn vijf dagen op school, gaan om met jongeren die maar één beeld hebben.*'

5.2 Contextfactoren

Mediagebruik

Aan de jongeren die de gebeurtenissen in het Midden-Oosten in enige of in sterke mate volgen, is gevraagd hoe zij de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen volgen.

Tabel 5.13 maakt duidelijk dat islamitische jongeren de gebeurtenissen in het Midden-Oosten intensiever, en via meer typen media volgen dan niet-islamitische jongeren. De door islamitische jongeren meest genoemde informatiebronnen zijn: Nederlandse televisie, Facebook, Marokkaanse/Turkse/Arabische tv (zoals Aljazeera en Alarabya); en vrienden/familie/kennissen in Nederland. In vergelijking met niet-islamitische jongeren valt op dat islamitische jongeren tweemaal zo vaak Facebook en discussiefora op internet gebruiken om de gebeurtenissen in het conflict te volgen. Ook valt op dat islamitische jongeren aanzienlijk vaker dan niet- islamitische jongeren 'via vrienden/familie/kennissen' noemen als informatiebron voor de gebeurtenissen in het conflict.[53]

Tabel 5.13. Mediagebruik om de gebeurtenissen in het Midden-Oosten te volgen.

Mediagebruik om de gebeurtenissen in het Midden-Oosten te volgen.		
Op welke wijze volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Christenen/ Niet-gelovigen	Moslims
Via Nederlandse televisie	81%	67%
Via Facebook	27%	54%
Via Marokkaanse tv, Turkse tv of Arabische tv (zoals Aljazeera en Alarabya)	3%	57%
Via vrienden/familie/kennissen in Nederland	29%	49%
Via Nederlandse nieuws(web)sites	44%	37%
Via Nederlandse kranten	28%	28%
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische nieuws(web)sites	2%	32%
Via discussiefora op Internet	9%	26%
Via vrienden/familie/kennissen in de Arabische landen, Marokko of Turkije	3%	24%
Via CNN of andere westerse tv stations	14%	20%
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische kranten	1%	13%
Via Twitter	6%	11%
N=1198	863	310

Alleen gevraagd aan jongeren die de gebeurtenissen in het Midden-Oosten in enige of sterke mate volgen

De verschillende beelden die de jongeren enerzijds via de sociale media en anderzijds in de Nederlandse media krijgen voorgeschoteld over het conflict tussen Israël en de Palestijnen, zorgen voor verwarring en woede, en is daarmee een duidelijke triggerfactor. Een citaat uit de focusgroep maakt dit helder. *'Als het gaat om de impact van internationale gebeurtenissen, dan zie je dat de confrontatie in het Midden-Oosten zich ontwikkelt tot een eigen werkelijkheid. Jongeren uiten emoties en gaan soms over tot bepaalde acties. Het wordt versterkt door de Nederlandse context. Die is zwaar gepolariseerd. Jongeren zijn niet dom. En hebben te maken met vormen van discriminatie. Dat versterkt de emoties. Als jongeren vooroordelen tot zich nemen via sociale media, dan is dat een realiteit. De NOS vinden jongeren onbetrouwbaar. Ze kiezen de Arabische zenders. Daar zien zij heftige emoties. En dan kijken ze vervolgens naar het Nederlandse nieuws. Dat maakt boos en zorgt voor verwarring.'*

53 De uitkomst dat islamitische jongeren de gebeurtenissen in het Midden-Oosten intensiever en via meer typen media volgen dan niet-islamitische jongeren, wordt ondersteund door onderzoek van de Vrije Universiteit (Konijn et al., 2010. *Jong en multimediaal; mediagebruik en meningsvorming onder jongeren, in het bijzonder moslim-jongeren*). In dit onderzoek wordt vastgesteld dat moslimjongeren hun informatie over maatschappelijke thema's in meer en in verschillende mediabronnen zoeken. Zij doen dat ook vaker en intensiever dan niet-moslimjongeren in Nederland. Moslimjongeren vinden blijkens het VU-onderzoek dat de (Nederlandse) media selectief te werk gaan en sensatiebelust zijn, en daarmee een partijdige visie weergeven. Hieraan gerelateerd vinden de geïnterviewde moslimjongeren dat er een vertekende beeldvorming plaatsvindt over de islam en moslims als groep. Zij vinden dat de media zich altijd negatief uitlaten over moslims, allochtonen en moslimlanden. De media spelen hier volgens hen een heel grote en kwalijke rol in, onder andere omdat de media slechts enkelingen uit een bepaalde hoek tonen die als representatief voor de groep worden neergezet en zo gezien worden door het publiek. De geïnterviewde moslimjongeren vinden verder dat met name de politici en vertegenwoordigers in de media een voorbeeldrol dienen te vervullen.

Religie

In de theoretische verkenning (de achtergronden in hoofdstuk 2) hebben we vastgesteld dat sommige onderzoekers een antisemitische houding bij moslims verklaren met religieuze factoren; er zou sprake zijn van een rechtstreeks verband tussen moslim-zijn en het koesteren van antisemitische gevoelens. In de survey zijn om die reden enkele vragen aan islamitische jongeren gesteld die betrekking hebben op het moslim-zijn.

De volgende vragen zijn gesteld:

1. Hoe belangrijk is voor jou je geloof? (heel belangrijk; een beetje belangrijk; niet zo belangrijk).
2. Als je terugkijkt naar het afgelopen jaar. Hoe vaak ben je naar de moskee of een ander gebedshuis geweest? (nooit; af en toe; vaak; iedere dag)
3. Volg je Koranlessen? (ja; vroeger wel, nu niet meer; nee)
4. Het is voor mij belangrijk om Moslim te zijn
5. In Nederland hebben Moslims en niet-Moslims dezelfde normen en waarden
6. Als iemand iets slechts over mijn geloof zegt, voel ik mij gekwetst.
7. In Nederland heb ik voldoende mogelijkheden om mijn geloof te belijden.

De antwoordopties bij de laatste vier vragen waren: ‘mee oneens’; ‘een beetje mee eens’; ‘helemaal mee eens’.
De antwoorden op eerste drie vragen zijn opgenomen in de tabellenbijlage. Hier volstaan we met een beknopte beschrijving.

- De overgrote meerderheid van de islamitische jongeren geeft aan dat het geloof voor hem of haar ‘heel belangrijk’ is (85%). Voor slechts 1 procent van de islamitische jongeren is het geloof niet zo belangrijk (14%: ‘een beetje belangrijk’).
- Van de islamitische jongeren gaat 4 procent iedere dag naar de moskee; 37 procent vaak; 45 procent af en toe en 15 procent nooit.
- Van de islamitische jongeren bezoekt 17 procent Koranlessen; 60 procent bezocht vroeger Koranlessen, maar nu niet meer; 23 procent bezoekt geen Koranlessen.

De resultaten op de laatste vier vraagstellingen zijn samengevat in tabel 5.14. Uit de antwoorden kan worden afgeleid dat de meeste islamitische jongeren het belangrijk vinden om moslim te zijn (72%). Slechts 10 procent van de islamitische jongeren vindt het niet belangrijk om moslim te zijn. Met de stelling ‘In Nederland hebben moslims en niet-moslims dezelfde normen en waarden’ is een derde van de islamitische jongeren het oneens. Slechts 18 procent van de islamitische jongeren is het helemaal eens met de stelling. Driekwart van de islamitische jongeren zegt zich gekwetst te voelen als iemand iets slechts over zijn of haar geloof zegt (54% is het ‘helemaal eens’ met de stelling, 25% ‘een beetje mee eens’). Tot slot vindt 34 procent van de islamitische jongeren dat hij of zij onvoldoende mogelijkheden heeft om in Nederland zijn of haar geloof te belijden.

Tabel 5.14. Moslim-zijn.

In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen?	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Oneens	Weet niet
Het is voor mij belangrijk om moslim te zijn	72%	11%	10%	7%
In Nederland hebben Moslims en niet-Moslims niet dezelfde normen en waarden	18%	37%	35%	10%
Als iemand iets slechts over mijn geloof zegt, voel ik mij gekwetst.	54%	25%	14%	7%
In Nederland heb ik onvoldoende mogelijkheden om mijn geloof te belijden	34%	42%	15%	9%
N=390 (alleen moslims)				

In hoeverre is er sprake van een verband tussen moslim-zijn en wel of niet positief denken over Joden en Israël? In de onderstaande tabellen vergelijken we de scores op 'niet zo positief' denken over Joden en over Israël met de antwoorden op de zeven eerder genoemde vragen.

We hebben statistische analyses uitgevoerd op relaties tussen de antwoorden op de zeven vragen en het 'niet zo positief denken' over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en over zionisten. De uitgebreide resultaten van deze analyse zijn opgenomen in de bijlage met tabellen.

Samenvattend kunnen we concluderen dat het beeld niet eenduidig is. Voor de houding ten opzichte van Joden in Nederland vinden we geen effect van de mate van 'moslim-zijn'. Tevens heeft de frequentie waarin jongeren in het afgelopen jaar naar de moskee zijn geweest en het wel of niet volgen van Koranlessen geen statistisch significante relatie met 'niet zo positief' denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten.[54] Daarentegen geven islamitische jongeren die niet zo positief denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten, wel vaker aan dat ze het heel belangrijk vinden om moslim te zijn; ze vinden vaker dat moslims en niet-moslims in Nederland niet dezelfde waarden en normen hebben; ze voelen zich eerder gekwetst als iemand iets slechts over zijn of haar geloof zegt; en ze vinden dat hij of zij in Nederland onvoldoende mogelijkheden heeft om zijn of haar geloof te belijden.[55]

Identificatie met land van herkomst

In de theoretische verkenning (hoofdstuk 2) is aangestipt dat identificatie met het land van herkomst c.q. nationalistische gevoelens kunnen leiden tot minder positieve beeldvorming over andere bevolkingsgroepen, waaronder (maar niet alleen) Joden. Eerder hebben we al geconstateerd dat jongeren van Turkse herkomst het meest frequent 'niet zo positief' denken over Joden in Nederland.

We gaan nu na wat het verband is tussen de mate waarin jongeren zich Nederlands, Turks (etc.) voelen, en de mate waarin zij 'niet zo positief' denken over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. De volgende vraag is in de survey gesteld: 'Jongeren kunnen verschillen in de mate waarin ze zich Nederlanders, Turk (etc.) voelen. In welke mate voel jij je Nederlander/ Turk/ Marokkaan/ Koerd/ Surinamer/ Antilliaan/ moslim/ geen van alle?' De antwoordopties waren: 'volledig', 'in sterke mate', 'enigszins', 'geheel niet'. De resultaten staan in tabel 5.15. Jongeren konden telkens aangeven in welke mate ze zich Turk (Marokkaan, Surinamer, Antilliaan) voelen, en in welke mate Nederlander. Jongeren kunnen zich zowel in sterke mate Turk als Nederlanders voelen. Uit de antwoorden blijkt dat een groot deel van de Marokkaanse en Turkse jongeren aangeeft dat ze zich *volledig* Marokkaans respectievelijk Turks voelen (volledig Marokkaans: 63%; volledig Turks: 53%).[56] Bij jongeren van Surinaamse en Antilliaanse herkomst liggen deze percentages aanzienlijk lager.

---

54 Op de vraag 'Hoe belangrijk is je geloof voor jou' is er slechts een zeer beperkt aantal islamitische jongeren (N=59) die aangeeft dat het geloof voor hem of haar niet 'heel belangrijk' is. De resultaten van de analyse tenderen naar de resultaten op de vraag 'Het is voor mij belangrijk om moslim te zijn'. Door de kleine N zijn de resultaten van de analyses echter niet statistisch significant.

55 Voor wat betreft de attitude tegenover Joden in Nederland is voor geen van deze items sprake van een significant verband.

56 Sommige jongeren die aangeven zich volledig Turk, Marokkaan, Surinamer of Antilliaan te voelen, hebben desalniettemin aangegeven dat ze zich daarnaast ook enigszins of in sterke mate Nederlander voelen. Kennelijk hebben de jongeren de antwoordoptie 'volledig' niet als een uitsluitende categorie opgevat, namelijk dat zij zich dan niet tegelijkertijd Nederlander kunnen voelen.

Tabel 5.15. Mate van Turks, Marokkaans etc. voelen.

	Ik welke mate voel jij je:	Volledig	In sterke mate	Enigszins	Geheel niet	N
Marokkanen	Marokkaans	63%	25%	8%	4%	215
Marokkanen	Nederlands	31%	36%	26%	7%	
Turken	Turks	53%	27%	12%	8%	165
Turken	Nederlands	24%	34%	31%	10%	
N=380						

In hoeverre is er sprake van een relatie tussen een sterke identificatie met het land van herkomst en het wel of niet positief denken over Joden en Israël? Om deze relatie vast te stellen hebben we statistische analyses uitgevoerd. De resultaten van deze analyses (opgenomen in tabel 5.16) zijn significant voor Turkse en Marokkaanse jongeren.

Samenvattend kunnen we concluderen dat het erop neerkomt dat Turkse jongeren die zich volledig 'Turk' voelen, vaker niet zo positief denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Voor jongeren van Marokkaanse herkomst kunnen we geen significante relaties vaststellen tussen zich volledig 'Marokkaan' voelen en vaker niet zo positief denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Opmerkelijk is dat bij Marokkaanse jongeren die zich volledig 'Marokkaan' voelen, wel iets vaker niet zo positief wordt gedacht over Joden in Nederland.

Tabel 5.16. Identificatie met herkomstland en niet zo positief zijn over Joden.

Mate van identificatie (x) niet zo positief denken over Joden en Israel		
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Volledig Marokkaans	12%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Niet volledig Marokkaans	2%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Volledig Marokkaans	38%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Niet volledig Marokkaans	32%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Volledig Marokkaans	63%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Niet volledig Marokkaans	53%
Niet zo positief denken over Zionisten	Volledig Marokkaans	69%
Niet zo positief denken over Zionisten	Niet volledig Marokkaans	63%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Volledig Turks	17%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Niet volledig Turks	19%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Volledig Turks	50%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Niet volledig Turks	39%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Volledig Turks	72%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Niet volledig Turks	52%
Niet zo positief denken over Zionisten	Volledig Turks	71%
Niet zo positief denken over Zionisten	Niet volledig Turks	54%
N=376 (162 Turkse en 215 Marokkaanse jongeren)		

Duiding niet positief denken over Joden en Israël door Turkse jongeren

Het is informatief om de verstandhouding tussen Turkije en Israël hier eerst kort in te kaderen.[57] In 1949 was Turkije een van de eerste landen die de staat Israël erkende. Tijdens de Koude Oorlog bouwden de twee landen, die als bondgenoten van de Verenigde Staten strategische en politieke belangen deelden in de regio, een partnerschap op. In de jaren '80 werden de Turks-Israëlische economische en militaire betrekkingen verder verdiept. Een van de gebieden waarin Turkije diplomatieke steun kreeg van Israël, was in de strijd tegen de Koerdische afscheidingsbeweging PKK. Na het einde van de Koude Oorlog kregen de goede betrekkingen tussen Israël en Turkije een openlijker karakter. In 1991 herstelde Turkije formeel de diplomatieke relaties met Israël. Na de verkiezingsoverwinning van de islamistische AKP-partij van Erdogan werd gebroken met de overwegend

57 Tekst bewerkt overgenomen van Turkije Instituut. http://www.turkije-instituut.nl/detail/posts/8745 en http://www.turkije-instituut.nl/detail/posts/17267

westerse koers, die het Turkse buitenlands beleid sinds de oprichting van de Republiek kenmerkte. Tegelijkertijd werd de relatie met Israël geïntensiveerd. In de laatste jaren is er in de relatie tussen de beide landen echter veel onrust ontstaan. Aanleiding hiervoor is het uitbreken van de Gaza-oorlog, die eind 2008 de door Turkije bemiddelde vredesonderhandelingen tussen Syrië en Israël torpedeerde. Kort hierop volgde de 'one minute'-crisis in Davos, waarbij Erdoğan de Israëlische president Simon Peres in niet mis te verstane bewoordingen de les las over de oorlog en vervolgens de zaal verliet. Hierop volgde een reeks incidenten die de relaties verder deden verslechteren. De flotilla-aanval in 2010, waarbij Israëlische militaire commando's een hulpkonvooi op weg naar Gaza in internationale wateren aanvielen en de daaropvolgende weigering van de Israëli's excuses aan te bieden, is daarvan het meest in het oog springende. Een internationale vloot met hulpgoederen voor Gaza beoogde de inmiddels tweejarige Israëlische blokkade van het door Hamas bestuurde Palestijnse gebied doorbreken. Israëlische commandotroepen bestormden het grootste schip van deze vloot, dat onder Turkse vlag voer. De situatie escaleerde, met negen doden en vele gewonden als gevolg, de meesten met de Turkse nationaliteit. Israël beriep zich op het recht van zelfverdediging. Turkije reageerde bij monde van Erdoğan fel en veroordelend. Diplomatieke relaties werden verbroken en alle militaire samenwerkingsprojecten tussen beide landen werden geannuleerd. Sindsdien heeft Turkije zich steeds nadrukkelijker een groot steunbetuiger van de Palestijnse zaak betoond; een rol die in Arabische landen, maar ook in Turkije zelf, veel weerklank vindt.[58]

De etnische/nationalistische factor lijkt voor Turkse jongeren volgens onze survey van belang te zijn voor de ontwikkeling van een niet-positieve houding jegens Joden en Israël. Dit hoeft niet te verbazen, omdat religieuze en etnische identiteit voor veel Turkse-Nederlanders in Nederland nauw samenhangen. Dit blijkt onder andere uit Verkuyten (2006) en Verkuyten en Yildiz (2009). Beide onderzoeken tonen aan dat in vergelijking met anderen Turkse moslims in Nederland een negatievere houding hebben jegens Joden. Die houding tegenover Joden hangt ook samen met de mate van identificatie met moslims (Verkuyten en Yildiz 2006). Verkuyten en Yildiz (2009) hebben onderzoek gedaan onder soennitische (en alewitische) Turkse Nederlanders naar hun oordelen over religieuze groepen, waaronder Joden. De onderzoekers concluderen: '*The Sunnis were quite negative towards Jews and non-believers, they more strongly endorsed Islamic minority rights and they had very high Muslim group identification. These results support the idea that religion can be an important dimension for making meaningful and strong in- and out-group distinctions.*'

In de focusgroep is het incident met de goederenboot een triggerfactor genoemd. '*De entering van de goederenboot naar Gaza door Israël heeft echt iets veranderd. Turken, vooral nationalistische Turken, waren enkele jaren daarvoor veel minder uitgesproken over Israël en over Joden. Het incident met de Turkse boot naar Gaza werd door zeven of acht televisiestations uitgezonden. De doden waren realtime te zien.*' En: *'Als in Turkse media wordt gesproken over Israël en Joden, dan komen die beelden naar voren.'* Op de vraag in hoeverre er een verband bestaat bij Turkse jongeren tussen antisemitisme en een negatieve houding jegens Koerden ('is beide een gevolg van identificatie met Turkije en een hieruit voortvloeiend negatief beeld naar andere groepen?' Wat is het verschil met Marokkanen? verschillen de opinies. Enerzijds wordt gesteld dat het lastig is om een direct verband te leggen tussen antisemitisme en een negatieve houding tegenover Koerden. De trend om minder pro-Israël te zijn is al langer gaande in Turkije. Anderzijds zegt een van de deelnemers: '*Nationalisme is in opkomst. Koerden wordt door sommigen makkelijk vervangen door Joden.*' 'H*et is een identiteitspunt. Zowel voor Turkse als Marokkaanse jongeren geldt dat zij zoeken naar een eigen identiteit. Voor sommigen gebeurt dat via vijandbeelden over anderen. Turks betekent dat je tegen de PKK bent, en soms tegen Joden. Voor Marokkanen kan het ook betekenen dat je tegen of voor iets bent. Voor Turken zijn Turkse media belangrijk. Voor Marokkanen is belangrijker wat er op straat wordt gedeeld en verteld.*'

58 Ook is relevant dat door de jaren heen een aanzienlijk deel van de bevolking kritisch was ten opzichte van Israël, ook toen er nog sprake was van een goede diplomatieke verstandhouding. Dit betekent dat een anti-Israëlische koers electoraal uitgebaat kon worden. Onder de AKP heeft verder het Turkse leger aan invloed ingeboet, een belangrijke factor voor de pro-Israëlische koers.

Invloed van ouders en vrienden

In welke mate bestaat er een verband tussen de opvattingen van familie en vrienden over Joden en Israël, en wel of niet positief denken over Joden en Israël door de jongeren zelf? In de survey zijn hiertoe aan de jongeren de volgende vragen voorgelegd:

- Hoe denken je ouders over Joden in Nederland?
- Hoe belangrijk vind je de mening van je ouders over Joden in Nederland?
- Hoe denken je vrienden over Joden in Nederland?
- Hoe denken je ouders over de staat Israël?
- Hoe denken je vrienden over de staat Israël?
- Wordt in jouw familie veel over het conflict tussen Israël en de Palestijnen gesproken?
- Wordt in jouw vriendenkring veel over het conflict tussen Israël en de Palestijnen gesproken?

Er is sprake van een statistisch verband tussen niet zo positief denken over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten, en de attitude van vrienden en ouders jegens Joden. De mening van ouders en vrienden lijkt dus invloed te hebben, vooral op Turkse jongeren. (Een methodologische relativering bij deze bevinding is dat uit ander onderzoek blijkt dat respondenten vaak overschatten dat hun omgeving hetzelfde denkt als zij.)

In de focusgroep is geconstateerd dat de opvoeding van groot belang is voor de beelden over Joden die worden overgedragen. *'Het wordt bewust en onbewust doorgegeven aan kinderen, ook negatieve beelden. Het zit soms diep ingebakken in de cultuur en het overdragen daarvan is een resultante.'*

Achterstelling en discriminatie

In welke mate bestaat er een verband tussen een (gevoel van) achterstelling en discriminatie, en niet-positief denken over Joden in Nederland en Joden in Israël? In de survey zijn aan de jongeren hieromtrent verschillende typen vraagstellingen voorgelegd. Het eerste type vragen betreft persoonlijke ervaringen van de jongeren met achterstelling en discriminatie. Het tweede type vragen betreft het idee van jongeren dat moslims als groep in Nederland worden achtergesteld en gediscrimineerd. Het derde type vragen meet niet zozeer discriminatie an sich, maar de mate waarin jongeren worden aangesproken op hun 'anders zijn' (religie en herkomst) en zich moeten verantwoorden tegenover autochtonen voor wat betreft de gebeurtenissen in het Midden-Oosten.

In de survey zijn aan de jongeren de volgende vraagstellingen voorgelegd (tussen haakjes het type vraagstelling):

- Ik voel me gefrustreerd, omdat ik minder kansen krijg dan anderen. (1)
- Ik denk dat ik net zoveel kansen krijg als autochtone Nederlanders. (1)
- Ik heb moeite om een stage of baan te vinden. (1)
- Ik word gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn religie. (1)
- Ik word gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn herkomst of culturele achtergrond. (1)
- Moslims worden in Nederland gediscrimineerd. (2)
- Moslims krijgen net zoveel kansen als anderen in Nederland. (2)
- Veel bedrijven zullen eerder niet-moslims aannemen, ook al is een moslim geschikter voor deze baan. (2)
- Ik word door Nederlanders aangesproken op de gebeurtenissen in het Midden-Oosten, omdat ik moslim ben. (3)
- Ik moet me rechtvaardigen voor de gebeurtenissen in het Midden-Oosten, omdat ik moslim ben. (3)
- Autochtone Nederlanders kijken anders naar mij sinds IS is opgekomen, omdat ik moslim ben. (3)
- Het maakt mij boos als ik door Nederlanders wordt aangesproken over de gebeurtenissen in het Midden-Oosten. (3)

Bij islamitische jongeren (alleen jongens) is er een statistisch verband tussen ervaring met discriminatie en het niet zo positief denken over Joden in Nederland. Dit verband zien we voor persoonlijke

ervaring met discriminatie ('ik voel me wel eens gediscrimineerd"), maar niet voor vragen die de algemene groep betreffen (zoals 'moslims krijgen minder kansen dan anderen in Nederland').

Een potentiële triggerfactor betreft de mate waarin jongeren worden aangesproken c.q. zich moeten rechtvaardigen voor de gebeurtenissen in het Midden-Oosten. Hier zien we echter geen relatie met positief of niet zo positief denken over Joden in Nederland.

Bij de islamitische jongeren is er een statistisch verband tussen gevoel van discriminatie en achterstelling (zoals bij vinden stage of werk, maar ook discriminatie als gevolg van religie) en niet zo positief denken over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Jongeren die zich gediscrimineerd of achtergesteld voelen denken minder positief over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. Dit statistisch verband zien we voor vragen naar de persoonlijke ervaring met discriminatie ('Ik voel me wel eens gediscrimineerd'), maar ook voor vragen die de algemene groep betreffen (zoals 'moslims krijgen minder kansen als anderen in Nederland').

In de focusgroep, en ook in de interviews die we hebben afgenomen met islamitische jongeren voorafgaande aan de survey, is geconstateerd dat gevoel van achterstelling niet zozeer een oorzaak is van niet positief denken over Joden, maar wel dat dit de heftigheid van de emotie kan vergroten. *'De gebeurtenissen in het Midden-Oosten komen bovenop de boosheid over de samenleving die jongeren toch al voelen*'. '*Want verder krijgen veel van deze jongeren moeilijk een stage, werk, ze hebben weinig inkomen en komen soms uit eenoudergezinnen. Dat zorgt voor afkeer van de maatschappij. Dat is niet de hoofdoorzaak, maar het weegt wel mee in hun denken en doen. Onderliggende frustraties bij jongeren stromen naar buiten op momenten zoals bij de inval in Gaza.*'

Individuele kenmerken (sekse, leeftijd en opleidingsniveau)

We hebben geanalyseerd in welke mate er een verband bestaat tussen achtergrondkenmerken (sekse, leeftijd en opleidingsniveau) en niet-positief denken over Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten. De resultaten van deze analyses hebben we reeds weergegeven in paragraaf 4.1. Binnen de populatie islamitische jongeren zijn het vooral de jongens die niet zo positief denken over Joden in Nederland. Moslimmeisjes scoren opmerkelijk minder vaak niet-positief (en naderen daarin het niveau van christelijke jongeren en niet-gelovige jongeren). Voor wat betreft de houding tegenover de staat Israël, evenals de houding jegens zionisten, zien we dit verschil tussen jongens en meisjes niet terug. Verder blijkt dat naarmate jongeren ouder worden (leeftijdsgroep 21-23 jaar), de houding jegens Joden en Israël milder wordt. Bij islamitische jongeren denken laagopgeleiden vaker niet zo positief over Joden in Nederland en Joden in Israël dan hoogopgeleiden.

Waarom oudere en hoger opgeleide jongeren (iets) milder zijn over Joden en over Israël is ter sprake gekomen in de focusgroep vanuit het perspectief van informatieverwerking. Via social media en Arabische zenders ervaren jongeren heftige emoties. En dan kijken ze vervolgens naar het Nederlandse nieuws, waar een heel ander beeld van de gebeurtenissen wordt getoond. Dat maakt boos en zorgt voor verwarring. '*Straatjongeren hebben meer heftigheid. Hoogopgeleide jongeren kunnen het onderscheid beter maken.*'

Sociale- en opvoedingsproblematiek

In welke mate bestaat er een verband tussen sociale- en opvoedingsproblematiek, en niet positief denken over Joden in Nederland en Joden in Israël? In de survey zijn aan de jongeren hieromtrent verschillende typen vragen voorgelegd. Het eerste type vragen betreft de band tussen de jongere en zijn of haar ouders. Het tweede type vragen betreft sociale problematiek in het gezin. Het derde type vragen betreft zelfredzaamheid en problemen van de jongeren zelf.

In de survey zijn aan de jongeren de volgende vragen voorgelegd (tussen haakjes het type vraagstelling):

- Praat je met je ouders over wat je bezighoudt? (1)
- Kun je het goed met je ouders vinden? (1)
- Vertel je je ouders wat jou bezighoudt? (1)
- Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook? (1)
- Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht? (1)
- Binnen ons gezin gaan we niet plezierig met elkaar om. (2)
- Binnen ons gezin zijn veel problemen. (2)
- Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden. (2)
- Ik kan me goed redden in het leven. (3)
- Ik heb problemen thuis. (3)
- Ik heb het financieel moeilijk (schulden). (3)
- Ik heb problemen op school of op mijn werk. (3)

Zowel de thuissituatie (band met ouders en problemen in gezin) als persoonlijke problemen (sociaal en financieel) laten geen statistisch verband zien met de attitude ten opzichte van Joden in Nederland, Joden in Israël, de staat Israël en zionisten.

Conclusies

We zien we een duidelijk trigger-effect voor anti-Israël sentimenten door incidenten die plaatsvinden in het conflict tussen Israël en de Palestijnen. De uitkomsten van het survey onderzoek laten zien dat veel islamitische jongeren een sterke betrokkenheid en meningsvorming hebben ten aanzien van het conflict tussen Israël en de Palestijnen, en dat dit kan leiden tot antisemitische opvattingen. Contextuele factoren zoals Internet en mediagebruik, gesprekken met ouders en vrienden, kunnen antisemitische houdingen versterken. Incidenten die plaatsvinden in het conflict tussen Israël en de Palestijnen komen via sociale media en buitenlandse media als schokkende beelden naar de jongeren toe. De overgrote meerderheid van de islamitische jongeren volgt de gebeurtenissen in het conflict, voelt boosheid als gevolg van het conflict, ziet Israël als het meest schuldig aan de het conflict. De jongeren worden boos door de beelden die ze zien van Palestijnse slachtoffers, vinden dat andere landen de Palestijnen aan hun lot overlaten en vinden dat de Nederlandse media en politici te veel partij kiezen voor Israël. Islamitische jongeren ervaren discrepantie tussen Nederlandse berichtgeving en berichtgeving in buitenlandse media en op sociale media. Dit leidt tot verwarring en woede, en maakt jongeren vatbaar voor complottheorieën. Statements van Nederlandse politici en media bevestigen jongeren in hun beleving dat eenzijdig de kant van Israël wordt gekozen. Factoren zoals lage sociaal-economische status, opvoedingsproblematiek en persoonlijke problemen waarmee jongeren kampen, spelen niet of nauwelijks een rol. Mediërend in de heftigheid van de trigger lijken wel factoren zoals etniciteit, identificatie met het land van herkomst, opleiding, persoonlijk ervaren discriminatie en frustraties door het gevoel minder kansen te krijgen De mate waarin jongeren religie belangrijk vinden en zich identificeren als moslim lijkt wel de kans te vergroten dat jongeren niet positief over Joden in Israël, de staat Israël en zionisten denken. De frequentie van moskeebezoek en het volgen van Koranlessen heeft daarentegen geen invloed. Hoewel de boosheid van de meeste jongeren zich richt op de Israëlische rol in het conflict met de Palestijnen, en niet op de Joden in Nederland, zijn de uitingen van de jongeren vaak minder gedifferentieerd. Jongeren hebben het vaak over "de Joden" in plaats van over "de staat Israël", wat bedreigend kan overkomen op Joodse Nederlanders.

Oplossingsrichtingen

Welke oplossingsrichtingen geven de bevindingen in ons onderzoek om antisemitisme bij jongeren tegen te gaan? Onderstaand geven we hiervoor enkele aanknopingspunten, waar zinvol verhelderd met citaten vanuit de focusgroep. Allereerst: leerkrachten hebben thans in klassen met veel islamitische jongeren moeite om antisemitisme bespreekbaar te maken, door de heftige en defensieve reacties van de jongeren. Als in de les antisemitisme ter sprake wordt gebracht dan schieten jongeren in de contramine. Niet zelden zijn reacties in de klas te horen zoals "*Waarom moeten we het*

over de Joden hebben? Waarom niet over de Palestijnen? Worden die dan niet vervolgd?" of "*En wij dan, worden wij (Marokkaanse jongeren, Turkse jongeren) niet gediscrimineerd in Nederland?*" Veel islamitische jongeren hebben het gevoel dat met twee maten wordt gemeten, waardoor leertrajecten over antisemitisme eerder antisemitisme oproepen dan bestrijden. Aanknopingspunt om in klassen met veel islamitische leerlingen de weerstand van de jongeren te overwinnen, is door met hen een brede discussie over discriminatie aan te gaan, waarin zowel moslim discriminatie als antisemitisme aan de orde komen. "*Alleen een brede discussie over discriminatie werkt om met deze jongeren in gesprek te komen. Laat de jongeren vertellen over hun ervaringen met gediscrimineerd worden, geen stageplek vinden, en wat dat met hen doet. Pak dan ook antisemitisme erbij, en hoe Joden dat ervaren*". Besteedt in de lessen tevens aandacht aan de problematiek in het Midden-Oosten. Voor autochtonen kunnen de opvattingen en beelden (waaronder samenzweringstheorieën) onbegrijpelijk zijn ("hoe kun je dat nou geloven"), maar het resultaat van alleen het simpelweg tegenspreken hiervan kan contraproductief zijn. "*Laat de jongeren vertellen waarom ze boos zijn, en op wie. Negeer hun beelden niet, en besef als docent waar deze vandaan komen. Die jongeren gebruiken andere media, zien andere feiten dan jij.*" Geef ruimte aan hoe de jongeren er zelf tegenaan kijken, zodat ze zich gehoord voelen. Maar confronteer de jongeren ook met andere beelden en visies dan die van hunzelf. Jongeren zien en horen veel, en zijn beïnvloedbaar in hun beeldvorming naar Joden en Israël. Jongeren weten niet meer wat ze moeten geloven. Er is veel verwarring. In deze omstandigheden kunnen complottheorieën welig tieren. Maak de jongeren daarbij kritischer in het filteren van informatie. Aanknopingspunt: *leer jongeren* om kritischer met nieuws om te gaan, en vooral met internet. Waar komen berichten vandaan, welke doelen dienen die? "*Het gaat erom dat jongeren leren een onderscheid te maken tussen feiten en meningen. Ga vooral de dialoog aan. Luister naar het verhaal van de jongere. Veroordeel niet, geen moreel verhaal, maar empower de jongere in het kritischer kunnen zijn, leer vaardigheden aan.*" Tracht daarbij een bres te slaan in het vijandbeeld, waarbij de jongeren Israël niet langer als één uniforme entiteit zien: "*Maak de jongeren kritischer. Ook binnen Israël wordt heel verschillend gedacht over het conflict. De jongeren moeten over deze diversiteit weten, en niet alle Joden en Israël over een kam scheren.*"

6 *Antisemitisme in de context van voetbal*

In hoofdstuk 3 hebben we een overzicht gegeven van de voornaamste verklaringen volgens de wetenschappelijke literatuur voor antisemitische uitingen in de context van het betaald voetbal. In voorliggend hoofdstuk 6 beschrijven we de resultaten van het survey onderzoek.

Survey resultaten

Van de respons op de survey – 2.350 jongeren tussen 15 en 23 jaar – hebben 993 jongeren belangstelling voor wedstrijden in het betaald voetbal. Van de jongeren met belangstelling voor wedstrijden in het betaald voetbal bezoeken 137 jongeren regelmatig, 509 jongeren soms en 348 jongeren nooit wedstrijden. Aan de voetbalsupporters (uitgezonderd fans van Ajax zelf) zijn vragen voorgelegd over het meedoen aan antisemitische spreekkoren tijdens wedstrijden tegen Ajax. Uit de resultaten wordt duidelijk dat jongeren die interesse hebben in wedstrijden in het betaald voetbal, vrijwel even positief over Joden in Nederland denken als jongeren die geen interesse hebben voor wedstrijden in het betaald voetbal. 3 procent van de jongeren die geen interesse hebben voor wedstrijden in het betaald voetbal, versus 5 procent van de jongeren die wel interesse hebben voor wedstrijden in het betaald voetbal, denken niet zo positief over Joden in Nederland (tabel 6.1).

Tabel 6.1. Interesse betaald voetbal, attitude over Joden in Nederland.

Heb je interesse voor wedstrijden in betaald voetbal x hoe denk je over joden in Nederland?	**Positief denken over joden in Nederland**	**Neutraal denken over joden in Nederland**	**Niet zo positief denken over joden in Nederland**	**Weet niet**	**N**
Ja	36%	47%	5%	12%	933
Nee	27%	57%	3%	13%	1291
N = 2224					

Er zijn ook geen significante verschillen tussen jongeren die nooit, soms of regelmatig wedstrijden bezoeken in hun opinie over Joden in Nederland. Van de 135 jongeren die regelmatig wedstrijden bezoeken geeft 7 procent aan niet zo positief over Joden in Nederland te denken. Voor zowel de jongeren die soms wedstrijden bezoeken als de jongeren die nooit wedstrijden bezoeken, ligt dit percentage op 4 procent (tabel 6.2).

Tabel 6.2. Bezoek wedstrijden betaald voetbal, attitude over Joden in Nederland.

Bezoek je wel eens wedstrijden in betaald voetbal x hoe denk je over joden in Nederland	**Positief denken over joden in Nederland**	**Neutraal denken over joden in Nederland**	**Niet zo positief denken over joden in Nederland**	**Weet niet**	**N**
Regelmatig bezoeken	40%	38%	7%	14%	135
Soms bezoeken	36%	48%	4%	11%	477
Nooit bezoeken	35%	49%	4%	12%	323
N=935					

Aan jongeren die aangeven dat ze wedstrijden bezoeken in het betaald voetbal, is de volgende vraag voorgelegd: *'Als je met vrienden of andere jongeren die je kent een voetbalwedstrijd tegen Ajax zou bezoeken, kun je je dan voorstellen dat jullie meedoen aan deze spreekkoren (Hamas, Joden aan het gas)?'*

Van de 93 jongeren die regelmatig wedstrijden bezoeken (aan Ajax supporters is deze vraag niet gesteld), kan 47 procent zich voorstellen (31% misschien en 16% zeker) mee te doen aan de spreekkoren. Bij jongeren die soms of nooit wedstrijden bezoeken, ligt dit percentage aanzienlijk lager (tabel 6.3).

Tabel 6.3. Meedoen aan spreekkoren bij wedstrijden betaald voetbal.

Als je met vrienden of andere jongeren die je kent een voetbalwedstrijd tegen Ajax zou bezoeken, kun je je dan voorstellen dat jullie meedoen aan deze spreekkoren (Hamas, Joden aan het gas)?		**Kan zich niet voorstellen mee te doen**	**Kan zich misschien voorstellen mee te doen**	**Kan zich wel voorstellen mee te doen**	**N**
Regelmatig bezoeken	Ikzelf	53%	31%	16%	93
Soms bezoeken	Ikzelf	73%	20%	7%	277
Nooit bezoeken	Ikzelf	80%	19%	1%	151
N=521					
Regelmatig bezoeken	Vrienden	42%	37%	22%	93
Soms bezoeken	Vrienden	55%	33%	12%	277
Nooit bezoeken	Vrienden	68%	27%	4%	151
N=521					
Regelmatig bezoeken	Jongeren die ik ken	40%	30%	30%	93
Soms bezoeken	Jongeren die ik ken	39%	39%	22%	277
Nooit bezoeken	Jongeren die ik ken	52%	39%	9%	151
N=521					

Vraag alleen gesteld aan jongeren met interesse in Nederlands betaald voetbal, met uitzondering van Ajax supporters. Leeswijzer: 16% van de jongeren die regelmatig een voetbalwedstrijd bezoekt, kan zich voorstellen mee te doen aan spreekkoren.

We zijn nagegaan of er een verband is tussen 'zich kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren' met minder positief denken over Joden in Nederland. De resultaten geven hiervoor weinig ondersteuning. Jongeren die zich zeker kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, denken niet minder positief over Joden in Nederland dan jongeren die zich niet kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren. Jongeren die zich kunnen voorstellen dat ze misschien meedoen aan spreekkoren, denken wel iets minder positief over Joden in Nederland, de duiding van dit resultaat is echter niet helder.

Aan de jongeren is een aantal stellingen voorgelegd die ingaan op de betekenis van de beledigende spreekkoren. Hiermee wilden we nagaan of volgens de jongeren spreekkoren zich uitsluitend richten op Ajax of Amsterdam of dat toch ook Joden worden bedoeld. Aan de jongeren die voetbalwedstrijden bezoeken, is hierom de stelling voorgelegd '*Met de spreekkoren worden geen Joden bedoeld maar alleen Amsterdammers of Ajax*.' De meeste jongeren die voetbalwedstrijden bezoeken, stemmen geheel of gedeeltelijk in met de stelling dat met de spreekkoren alleen Amsterdammers of Ajax wordt bedoeld en geen Joden.

Jongeren die zich misschien kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, zijn het aanzienlijk vaker geheel eens met de stelling dat alleen Ajax/Amsterdam wordt bedoeld (43%) dan jongeren die zich deelname aan spreekkoren niet kunnen voorstellen (29%). Jongeren die zich zeker kunnen voorstellen aan spreekkoren mee te doen zijn het zelfs in overgrote meerderheid eens met de stelling dat alleen Ajax/Amsterdam wordt bedoeld).[59]

59 In de survey kunnen 36 jongeren zich zeker voorstellen mee te doen aan spreekkoren. Dit aantal is te gering om percentages over te berekenen. Daarom worden voor deze groep de absolute aantallen weergegeven: 24 van de 36 jongeren zijn het helemaal eens, 6 deels eens en 6 oneens met de stelling dat met de spreekkoren alleen Ajax/Amsterdam wordt bedoeld.

De stelling '*Met de spreekkoren worden wel Joden bedoeld*' wordt ontkend door bijna alle jongeren die zich zeker kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, en zelfs ook door 63 procent van de jongeren die zich niet kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren.

Vervolgens is aan de jongeren die voetbalwedstrijden bijwonen, gevraagd of ze denken dat Joden zich gekwetst voelen omdat duidelijk is dat hiermee alleen Ajax wordt bedoeld. Van de jongeren die zich misschien of zeker kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, is een kwart het oneens met de stelling dat Joden zich niet gekwetst voelen, tegenover 61 procent van de jongeren die nooit voetbalwedstrijden bezoeken.

Overigens bevestigt een kwart van de jongeren die soms/regelmatig voetbalwedstrijden bezoeken, dat ze soms (21%) of vaak (4%) zelf hebben meegedaan aan spreekkoren (tabel 6.4).

Tabel 6.4. Zelf meedoen aan spreekkoren.

Heb je wel eens meegedaan aan deze spreekkoren (Hamas, Joden aan het gas)?			
	Nooit	Soms	Vaak
	76%	21%	4%
N=520			

De jongeren die belangstelling hebben voor wedstrijden in het betaald voetbal, is gevraagd wat ze van de spreekkoren vinden ('heel slecht', 'een beetje slecht' of 'niet slecht'). Jongeren die regelmatig wedstrijden bezoeken, vinden de spreekkoren in meerderheid een beetje slecht (53%) of heel slecht (30%). Van deze jongeren vindt 17 procent de spreekkoren 'niet slecht'. Jongeren die soms wedstrijden bezoeken, denken nog iets negatiever over de spreekoren. Zij vinden de spreekkoren in meerderheid 'heel slecht' (52%) of 'een beetje slecht' (38%) (tabel 6.5).

Tabel 6.5. Bezoek wedstrijden betaald voetbal, mening over spreekkoren.

Wat vind jezelf van deze spreekkoren x bezoek je wel eens wedstrijden in het betaald voetbal?	**Heel slecht**	**Een beetje slecht**	**Niet slecht**	**N**
Regelmatig bezoeken	30%	53%	17%	93
Soms bezoeken	52%	38%	10%	277
Nooit bezoeken	55%	34%	11%	150
N=520				

Leeswijzer: 11% van de 150 jongeren die nooit een wedstijd bezoeken, vinden deze spreekkoren niet slecht.

De mate waarin jongeren zich kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren ('niet', 'misschien', 'zeker'), hebben we afgezet tegen de vraag wat deze jongeren van de spreekkoren vinden ('heel slecht', 'een beetje slecht' of 'niet slecht'). Jongeren die zich zeker kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, vinden deze spreekkoren in meerderheid niet slecht[60]. Daarentegen vindt een overgrote meerderheid van de jongeren die zich niet kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, de spreekkoren wel 'heel slecht' (62%) of 'een beetje slecht' (33%). Jongeren die zich misschien kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, vinden de spreekkoren in meerderheid 'een beetje slecht' (65%) of 'heel slecht' (20%).

Een voorzichtige interpretatie van deze bevinding: mogelijk vinden jongeren die zich misschien kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, deze spreekkoren weliswaar niet antisemitisch ('heel slecht'), maar wel beledigend (zoals schelden: 'een beetje slecht') voor de tegenstander.

Tot slot is aan de jongeren die zich misschien of zeker kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren, gevraagd naar hun perceptie van wat andere mensen van de spreekkoren vinden.

Hier zien we dat jongeren die zich kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren (tabel 6.6), in meerderheid denken dat anderen (overige supporters van hun club, jongeren uit de eigen stad,

60 Dat is 25 van de 36 jongeren die zich zeker kan voorstellen mee te doen aan spreekkoren.

vrienden en voetballers van de eigen club) de spreekkoren een beetje slecht vinden. Toch denkt ook nog een kwart van hen dat overige supporters van hun club, jongeren uit de eigen stad, en vrienden de spreekkoren niet slecht vinden.

In de resultaten valt tevens op dat jongeren die zich kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren (evenals jongeren die frequent wedstrijden bezoeken, tabel niet weergegeven), inschatten dat de voetballers van hun club de spreekkoren niet zullen waarderen. Hier lijkt een tegenstrijdigheid op te treden: deze jongeren willen hun club aanmoedigen, maar door spreekkoren bereiken ze eerder het tegenovergestelde.

Tabel 6.6. Wat vinden anderen van spreekkoren?

Wat denk je dat andere mensen van deze spreekkoren vinden?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht	N
Harde kernsupporters van mijn club	15%	38%	48%	149
Overige supporters van mijn club	10%	70%	20%	149
Jongeren uit mijn stad of dorp	12%	64%	24%	149
Mijn vrienden	13%	60%	27%	149
Mijn ouders	4%	52%	7%	149
De voetballers van mijn club	24%	62%	14%	149

Resultaten betreffen alleen de jongeren die zich misschien of zeker kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren. Leeswijzer: 24% van de jongeren die zich kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, denken dat de voetballers van hun club deze spreekkoren heel slecht vinden.

Achtergrondfactoren en triggerfactoren

We hebben geanalyseerd welke achtergrondfactoren samenhangen met de bereidheid om deel te nemen aan spreekkoren. Let wel, het gaat hier om de achtergrondkenmerken van jongeren, dit geeft geen causale relaties aan. Jongeren van 15-17 jaar kunnen zich eerder voorstellen deel te nemen aan spreekkoren dan jongeren van 20-23 jaar. Het blijkt tevens dat laagopgeleide voetbalsupporters zich eerder kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren dan hoogopgeleide voetbalsupporters.

Als we tevens kijken naar de frequentie van stadionbezoek (regelmatig, soms of nooit), dan blijkt de frequentie desalniettemin meer van invloed te zijn op deelname aan spreekkoren dan de opleiding (een hoogopgeleide die vaak naar wedstrijden gaat, kan zich deelname aan spreekkoren eerder voorstellen dan een laagopgeleide die soms naar het stadion gaat (tabel niet apart weergegeven). Verder blijkt dat de bereidheid om deel te nemen aan spreekkoren (tabellen niet apart weergegeven) groter is bij jongeren die aangeven dat ze een slechte band hebben met hun ouders, die problemen thuis hebben, het financieel moeilijk hebben of problemen hebben op school.

Conclusies

Jongeren die regelmatig wedstrijden bezoeken, kunnen zich veel vaker voorstellen mee te doen aan de spreekkoren dan jongeren die soms of nooit wedstrijden bezoeken. Frequent stadionbezoek kan als triggerfactor worden opgevat. Spreekkoren worden als normaler ervaren, als mensen er vaker mee worden geconfronteerd; je gaat als supporter er eerder mee aan doen.

We constateren tevens een aanzienlijk verschil in de perceptie van wat met spreekkoren wordt bedoeld (wel of niet antisemitisch) tussen jongeren die wedstrijden bezoeken. Voetbalsupporters die zich niet kunnen voorstellen deel te nemen aan de spreekkoren, denken vaker dat met spreekkoren (deels) ook Joden worden bedoeld; hetgeen wordt ontkend door de meeste jongeren die zich wel kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren. Volgens deze jongeren wordt met ‘Joden’ alleen Ajacieden bedoeld. Ook blijkt dat een deel van de jongeren die zich kan voorstellen mee te doen aan spreekkoren, wel degelijk beseft dat Joden de spreekkoren als kwetsend kunnen ervaren. Een ander deel van deze jongeren denkt echter dat Joden de spreekkoren niet als kwetsend zullen ervaren. Dit wijst op twee typen jongeren die meedoen aan spreekkoren: jongeren waarbij het besef ontbreekt dat spreekkoren beledigend kunnen zijn en jongeren die dat wel beseffen, maar zich daar weinig van aantrekken.

Door experts wordt gewezen op het belang van groepsdynamiek in het stadion. De leuzen worden vaak door grote groepen gezongen, met veel verschillende achtergronden, lang niet alleen de harde kern. Het besef dat er beledigd wordt verdwijnt in die dynamiek. Er wordt gewezen naar de aanpak bij ADO Den Haag, waar door technische hulpmiddelen (camera's, microfoons, gezichtsherkenning) supporters weer individueel verantwoordelijk worden gemaakt en de consequenties moeten dragen voor hun eigen handelingen. Dat lijkt de negatieve groepsdynamiek te doorbreken.

Interviews met jongeren

We hebben gesproken met voetbalsupporters van ADO Den Haag en Feyenoord, onder wie jongeren met een taakstraf vanwege spreekkoren. Deze voetbalsupporters zingen in het stadion antisemitische liederen en gebruiken het woord 'Jood' als scheldwoord in het dagelijkse taalgebruik. Ook leggen zij expliciet de link naar het conflict met het Midden-Oosten, door symbolen (als Israëlische en Palestijnse vlaggen) te gebruiken en door bepaald taalgebruik te bezigen in de spreekkoren (Hamas, gas, etc.). Toch zeggen ze heel nadrukkelijk dat ze niet negatief over Joden denken. Ze denken eerder negatief over moslims dan over Joden. De jongeren hebben een hekel aan Ajax en soms ook aan Amsterdammers, die ze arrogant vinden. Ze geven de schuld aan Ajax-supporters: '*Zij noemen zich Joden, dus maken wij er liedjes over. Als ze zich katholieken hadden genoemd, dan hadden we daar liedjes over bedacht*.' '*Als jongeren iets over Joden zeggen, bedoelen ze daar Ajax mee*.' De jongeren die wij spreken, zijn zich er niet van bewust dat ze Joden kwetsen met hun spreekkoren. Ze denken dat iedereen wel begrijpt dat ze met 'Joden' Ajax-supporters bedoelen en niet het Joodse geloof of Joden.

Hoe reageren deze jongeren (buiten het stadion, op straat) als ze Joden tegenkomen? Illustratieve uitspraken van de jongeren zijn: '*Als iemand met een keppeltje langsloopt, zullen we hem niets doen. Behalve als hij een Ajax-shirt draagt*.' '*We hebben nooit iets negatiefs gehoord of meegemaakt over echte Joden. Wel wordt er in het dagelijks leven veel kankerjood gezegd. Maar dat meen je niet, vijf minuten later ben je weer met diegene aan het voetballen*.' '*Als ik zou horen dat iemand een Joodse man uitscheldt, zou ik er wel iets van zeggen: wat nou als jij Joods was geweest?*'

Ook op andere manieren uiten deze jongeren zich racistisch in het stadion en daarbuiten. Maar ook hier omdat de jongens 'de tegenstander willen pakken'. Verhelderend wat ze hier bedoelen, is het volgende citaat: '*Ook de uitspraken over ebola toen de (donkere) ex-Ajax keeper Kenneth Vermeer naar Feyenoord kwam, zijn een voorbeeld. Na de eerste wedstrijd (waarin hij goed speelde), werd hij juist heel erg geaccepteerd. Door hem juist te accepteren, maken we Ajax nu juist gek. Hij kan bij onze club de beste keeper van Nederland worden*.'

Focusgroep

We hebben in de focusgroep de resultaten van de survey besproken en geduid. Aan de focusgroep namen deskundigen op het gebied van antisemitisme en voetbal (supporterscoördinator, fancoach, politie en OM, ministerie van Veiligheid en Justitie, KNVB, en vertegenwoordigers van een Joodse organisatie en enkele experts op het gebied van antisemitisme) deel.

De meeste deelnemers aan de focusgroep herkennen de bevinding in de survey dat jongeren die deelnemen aan spreekkoren, dit meestal niet intentioneel bedoelen om Joden mee te kwetsen. Een van de deelnemers verwoordt dit zo: '*Spreekkoren zijn niet om Joden te pesten, maar om Ajax mee te beledigen. Want Ajax noemt zich zelf ook Joods. Het heeft niets met racisme en discriminatie te maken. Alleen met provocatie. Wie niet springt, die is een Jood, hoor je overal. Hamas, Hamas, hoor je aanzienlijk minder. Het is wel strafbaar als er Hamas wordt gezongen. Dat is een duidelijke zaak*.'

Het zijn vrijwel altijd enkelingen die beginnen met kwetsende spreekkoren, zoals Hamas, Hamas. Maar het aanpakken van aanstichters is lastig. '*Jaren geleden, in het Zuiderpark, toen Ajax op bezoek kwam, zong het hele stadion dat. Een strafrechtelijk onderzoek verliep moeizaam. Een agent zou er daadwerkelijk naast moeten staan. Het begint altijd ergens. Als iemand niet begint, dan gaat de rest ook niet mee*.' En als je de aanstichters al in de smiezen hebt en aanpakt, dan nog ben je niet klaar. '*Het is niet zo dat het altijd dezelfde aanstichters zijn die beginnen met liedjes.*

Soms is het Pietje, de volgende wedstrijd is het Jantje. Als je het zo bekijkt, is het onbegonnen werk.'

De supporters die meedoen aan spreekkoren, zijn niet uitsluitend de jongeren uit de harde kern. Daar begint het meestal wel, maar de eigenlijke triggerfactoren voor veel mensen om mee te doen zijn de groepsdynamiek, de sfeer in het stadion, de beleving, de emotie, kortom: het stadionbezoek. '*Bij meerdere clubs heb ik me wel eens verbaasd. Mensen met een gewone baan of gezin. Een voorbeeld, er werden in een stadion gruwelijke dingen geschreeuwd. In de rust heb ik met enkele van die mensen gesproken. Dat waren twee mensen die bij justitie werkten. Mensen van wie je het niet verwacht, die doen het ook. De maandag erna schaamden ze zich. Het is de psychologie van de massa.*' Andere citaten: '*ADO Den Haag heeft een commissie-stadionverboden. In negen van de tien gevallen hebben mensen er achteraf spijt van.*' (…) '*Ik sprak twee rechercheurs in een vak bij Feyenoord. Die hebben Hamas gezongen. Zij zongen allebei mee. Later zeiden ze stom, maar ze deden mee. En dat zijn er twee die ik wel hoog heb zitten.'*

Helpt het om jongeren ervan bewust te maken dat ze andere mensen kunnen kwetsen met spreekkoren? Volgens de deelnemers aan de focusgroep is dat zeker het geval. Het effect is echter vaak niet blijvend. In de dynamiek en de emotie van de wedstrijd gelden andere wetten. '*Bewust maken helpt voor een kort moment. Het moet in een rustige setting gebeuren, niet tijdens een wedstrijd. Want dan staan ze er niet voor open, en kunnen de jongeren zich juist tegen je keren.*' '*Ik neem jongeren mee naar Kamp Westerbork. De jongeren zijn dan onder de indruk. Maar het blijft twee wedstrijden hangen. Ze doen niet mee aan spreekkoren als ik erbij sta. Maar het is de grote massa die gaat.*'

Dat het besef dat gekwetst wordt, lijkt te verdwijnen in de dynamiek van het stadion. Dat wordt nog verhelderd door een ander voorbeeld, over kanker. '*Pak het woord kanker. Een jongen met die ziekte, die nog maar kort te leven heeft, rijdt in de rust met zijn rolstoel over het veld. Alle supporters klappen en juichen hem toe. De wedstrijd is koud begonnen, en het schelden met kanker begint weer. Als je een hele week hebt toegeleefd naar die twee keer drie kwartier, dan is dat soms een brok emotie.*' (…) '*Zodra sommigen door die kanteldeur van het stadion gaan, kantelen de hersens.'*

Waar komen spreekkoren vandaan, hoe komt het dat jongeren in een voetbalcontext meedoen aan spreekkoren? Het is afzetten tegen Ajax, tegen Amsterdam. Een van de deelnemers aan de focusgroep formuleert dit als volgt: '*Veel supporters zijn ermee opgegroeid: haat van Ajax. Dat speelt bij veel clubs. Ik spreek veel voetbalsupporters, maar ik kom bij hen nooit haat tegen Joden tegen.*' '*Ik vroeg aan een jongen met een taakstraf vanwege deelname aan spreekkoren, om op straat nu eens te zingen wat hij altijd zingt in het stadion. Toen kreeg hij een rood hoofd. Het is* not done *om grove liedjes te zingen als Ajax niet aanwezig is.*' Ander citaat: '*Er komen geen Ajax-supporters meer naar het stadion. Maar supporters moeten die woede kwijt. Nu is het als de spelersbus van Ajax aankomt bij het stadion. Veel mensen staan te wachten, zelfs gezinnen met kinderen. En dan zingen ze spreekkoren naar professionele voetbalspelers. Het is een vorm van intimidatie.*' Bij Feyenoord wordt het clubgevoel al van jongs af aan meegegeven. Het gevoel van verbondenheid met de club is bij Feyenoord heel sterk. Kinderen gaan van jongs af aan mee naar het stadion. Hele generaties groeien ermee op, maar er zijn risico's: '*Bij Feyenoord zijn er kinderdagen. Dan neemt ook de harde kern kinderen mee. Die dreumesen weten niet beter, hun vader roept iets.*'

Wereldwijd is voetbal verbonden met intimidatie. '*Beleving in het voetbal triggert bij sommigen onfatsoen. Met haat het spel beleven, het is mondiaal. Je ziet het niet of nauwelijks bij andere sporten.'*

Ook het feit dat wedstrijden tegenwoordig live op Fox worden uitgezonden, kan voor sommige supporters een trigger zijn om spreekkoren te zingen. '*Het doel van spreekkoren is provoceren. Ook als Ajax niet in het stadion is maar een andere club. Want de tegenpartij, die kijkt televisie. Als je een live tv-uitzending hebt, dan maak je als supporters een statement.*' Maar hier is wellicht wat aan te doen. '*Sommige dingen moet je op tv niet laten zien. Het moet mogelijk zijn dat mensen thuis voor de tv van spreekkoren niets meekrijgen.'*

De spreekkoren zijn begonnen in de jaren tachtig, in Utrecht. Er is echter geen onderzoek verricht naar hoe dat toen is ontstaan. Houden de spreekkoren op als Ajax-supporters zichzelf niet meer 'Joden' noemen? Bij de experts in de focusgroep is hierin weinig fiducie. *'Ajax wil zelf ook van die geuzennaam af. Maar houdt het dan op? Ik verwacht het niet.'* (…) Het lijkt ook lastig om afstand te doen van de geuzennaam. '*Die is er al tientallen jaren. Die zit ingeburgerd.*'

Zijn er innovatieve methoden om de spreekkoren met succes aan te pakken? In de focusgroep komt het nieuwe ADO Den Haag-stadion ter sprake. In dit stadion is met nieuwe herkenningstechnieken met succes de opsporing van aanstichters verbeterd. Spreekkoren komen nu veel minder voor het in ADO-stadion. '*Het oude stadion Zuiderpark was geen prettige locatie, ook niet voor de politie. Het nieuwe stadion wilde ADO kindvriendelijk maken. Het nieuwe stadion bood een kans om alles van begin af aan goed te regelen. Er is een nieuwe start gemaakt. De politie kan zich nu goed bewegen in het stadion. Er is een goed contact met de supporters. Er blijven wel altijd mensen en supporters die elk contact met politie mijden. De pakkans is nu vergroot met camerasystemen met gezichtsherkenning. Als iemand een biertje op het veld gooit, dan kan ADO bij wijze van spreken tijdens de wedstrijd de brief aan de overtreder al tikken. Er is ook een proef met geluidsdetectie. Aanstichters van spreekkoren krijgen een stadionverbod.*' De aanpak in het nieuwe stadion van ADO kan als een good practice worden beschouwd: overtreders worden opgespoord, het aantal incidenten is daadwerkelijk verminderd.

Kan deze praktijk door andere clubs worden overgenomen? Jazeker, maar ADO had het voordeel van een nieuw stadion en een nieuw begin. Bovendien zijn de technische maatregelen kostenintensief, en hierom niet zomaar voor iedere club te realiseren. Dit is een potentieel knelpunt.

De KNVB en de voetbalclubs voeren actief beleid om spreekkoren uit te bannen in en rondom de stadions. Die moeten echter wel voetbalgerelateerd zijn, soms is sprake van een grijs gebied. In het uitgaansleven wordt ook heel wat geroepen over Joden, Ajax en Hamas, althans in Rotterdam. Dat blijkt moeilijk aan te pakken, maar soms wordt er opgetreden. Een voorbeeld: '*Vijf jongens liepen door het centrum van Rotterdam. Ze hadden een paar biertjes op. Op de Erasmusbrug werden ze gepakt. Ze hadden Hamas, Hamas gezongen. Ze kregen een stadionverbod.*'

Uit de survey bleek dat jongeren die zich kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, denken dat de voetballers van hun club de spreekkoren niet zullen waarderen. Jongeren willen hun club aanmoedigen, maar door spreekkoren bereiken ze eerder het tegenovergestelde. Dit is wellicht een aangrijpingspunt voor de clubs, doordat spelers zich (duidelijker) distantiëren van spreekkoren. In de discussie hierover in de focusgroep blijkt dat dit volgens de deelnemers echter niet op voorhand zal werken. Bijvoorbeeld: '*Volgens sommige Feyenoord-supporters gaat Lex Immers elke week op Jodenjacht.*[61] *Die jongen heeft aangegeven dat hij dit niet leuk vindt. Maar als hij dit te veel uit, dan loopt hij het risico dat supporters zich tegen hem keren, dat supporters hem niet meer accepteren.*' Voor supporters zijn spelers toch passanten. '*De houding is: jij komt als voetballer in ons stadion bij onze club. Jij gaat ons niet vertellen wat wij gaan doen, dat bepalen wij zelf. Wij zijn Rotterdammers en jij gaat ons niet vertellen wat er moet gebeuren.*'
Volgens de deelnemers aan de focusgroep moet niet alleen worden stilgestaan bij het negatieve. Om iets ten goede te veranderen moet ook getoond worden dat clubs op de goede weg zijn: kijk waar we nu staan, hoe geweldig wij bezig zijn. Het voorbeeld wordt gegeven van de Match of the Day, een voetbalprogramma in Engeland. Daar wordt een profclub die iets goeds heeft gedaan, in de spotlights gezet. Op primetime. Voor het Nederlands betaald voetbal zijn dit aanknopingspunten: '*Elke BVO doet veel initiatieven Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. Dat moet meer bekend worden gemaakt. Kan ook via lokale media.*'

---

61 Dit slaat terug op een Youtube-incident bij ADO (*www.youtube.com/watch?v=cCFgY6xyI98).* Vervolgens ging Immers naar Feyenoord en werd hij wekelijks door supporters toegezongen met 'Lexie gaat op Jodenjacht'. Zie bv. http://www.ad.nl/ad/nl/5619/Feyenoord/article/detail/3324556/2012/10/01/Immers-zit-in-zijn-maag-met-Lexie-gaat-op-Jodenjacht.dhtml. Zowel Immers als Feyenoord heeft afstand van de spreekkoren genomen.

7 Triggerfactoren antisemitisme vergeleken met ander racisme

De derde deelvraag van het onderzoek is: *In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan antisemitische vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van antisemitisme, uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?*

In de theoretische verkenning (hoofdstuk 2) hebben we een aantal factoren aangestipt die kunnen bijdragen aan antisemitisme. Enkele daarvan verschillen wezenlijk van factoren die bijdragen aan andere vormen van vooroordelen en racisme, en kunnen zodoende als uniek worden beschouwd voor het antisemitisme.

Volgens de besproken studies wijkt het nieuwe antisemitisme onder Europese moslims af van het klassieke antisemitisme. De twee factoren voor antisemitisme onder moslims die in de literatuur thans de meeste aandacht krijgen, zijn: anti-Israëlsentimenten, als gevolg van het conflict met de Palestijnen, en theologische verklaringen. Sommige auteurs stellen dat antisemitische houdingen onder moslims in Europa volledig kunnen worden verklaard door een anti-Israëlsentiment. Andere wijzen op het feit dat antisemitische houdingen diepgeworteld zijn in de islam. Deze twee verklaringsrichtingen hebben, hoewel ze onderling zeer verschillend van aard zijn, één aspect gemeen: ze beweren een antisemitische houding volledig te kunnen verklaren. Contextuele factoren, zoals internet- en mediagebruik, en gesprekken met ouders en vrienden, versterken dergelijke antisemitische houdingen. Klassieke verklaringen voor racistisch en antisemitisch gedachtegoed – onder te verdelen in individuele factoren, zoals leeftijd, intelligentie, geslacht en sociaalpsychologische leerprocessen, en omgevingsfactoren, zoals sociaaleconomische status, achterstelling, opvoeding en woonomgeving – zouden veel minder invloed hebben op antisemitische houdingen onder moslimjongeren.

Welke aanknopingspunten geeft ons onderzoek voor de beantwoording van bovengenoemde onderzoeksvraag in relatie tot deze eerdere wetenschappelijke inzichten?

Een belangrijke uitkomst van ons onderzoek is dat het Midden-Oostenconflict inderdaad een belangrijke rol speelt in antisemitische houdingen. Daarbij zijn enkele triggerfactoren vastgesteld:

1. schokkende beelden of berichten van geweldsincidenten in het Midden-Oostenconflict die via sociale media, buitenlandse media, vrienden en familie de jongeren bereiken;
2. de door jongeren ervaren discrepantie tussen ‘eenzijdige’ Nederlandse berichtgeving over het Midden-Oostenconflict en wat zij ervaren als de juiste berichtgeving in buitenlandse media en op sociale media;
3. statements van politici waarvan jongeren het gevoel hebben dat de kant van Israël wordt gekozen;
4. discussies en oproepen op internet over het Midden-Oostenconflict;
5. samenzweringstheorieën rond de rol van Joden in de wereldpolitiek, de media en de financiële wereld spelen ook een rol.

Een andere bevinding in ons onderzoek nuanceert het beeld van religie als verklaring voor antisemitische houdingen. Religieuze identiteit doet er wel toe, maar, anders dan uit eerder onderzoek bleek, alleen waar het gaat om de houding van islamitische jongeren jegens Joden in Israël. Voor wat betreft de houding jegens Joden in Nederland vinden we geen effect van religieuze identiteit. Jongeren die niet zo positief denken over Joden in Israël, vinden het vaker belangrijk om moslim te zijn, vinden vaker dat in Nederland moslims en niet-moslims niet dezelfde waarden en normen

hebben, voelen zich eerder gekwetst als iemand iets slechts over zijn of haar geloof zegt en vinden vaker dat zij in Nederland onvoldoende mogelijkheden hebben om hun geloof te belijden.

Behalve naar de rol van het Midden-Oostenconflict en religie als verklaring is er in dit survey-onderzoek gekeken naar omgevingsfactoren, zoals een lage sociaaleconomische status, opvoedingsproblematiek, ervaren discriminatie, objectieve en relatieve achterstelling, als mogelijke verklaringen voor antisemitisch gedachtegoed.

Zoals uit onze literatuurscan blijkt, wijst empirisch onderzoek al decennia lang uit dat racisme in omgevingsfactoren een vruchtbare voedingsbodem vindt. De resultaten van de survey laten niettemin een ander beeld zien: daarin zijn aanwijzingen gevonden dat dergelijke factoren voor het antisemitisme onder islamitische jongeren van ondergeschikt belang zijn. De bevindingen ondersteunen daarmee *gedeeltelijk* de conclusie van Elchardus et al. (2011; 2013) dat antisemitisme onder islamitische jongeren losstaat van factoren als ‘persoonlijke kenmerken, opleiding, onderwijsvorm, taalgebruik, inkomen van het gezin of de stad waar zij wonen’. Tegelijkertijd wijst ons onderzoek ook uit dat mediagebruik er wel degelijk toedoet en verder dat ook opleiding ertoe doet (hoger opgeleiden zijn minder vaak ‘niet zo positief’ over Joden). Daarnaast zien we een beperkt effect van persoonlijk ervaren discriminatie en een gevoel minder kansen te krijgen in de samenleving. Jongeren die aangeven zich gefrustreerd te voelen omdat ze minder kansen krijgen dan anderen en jongeren die zich gediscrimineerd voelen vanwege hun religie of herkomst, denken iets minder positief over Joden in Nederland en in Israël. Tevens vinden we in de survey dat jongens minder positief dan meisjes denken over Joden en over Israël. Ten slotte blijkt uit de survey dat onder Turkse jongeren een aparte omgevingsfactor van invloed is, namelijk de identificatie met het herkomstland. Een sterkere identificatie met Turkije leidt tot minder positieve houdingen van Turkse jongeren jegens Joden.

Voor wat betreft de (kleine) groep christelijke en niet-gelovige jongeren met antisemitische houdingen constateren we allereerst dat blijkens onze analyses ook voor hen het conflict in het Midden-Oosten een belangrijke factor is om niet positief te denken over Joden en over Israël. Ook samenzweringstheorieën spelen bij een aantal van deze jongeren een rol. Verder zien we een effect van opleiding en sekse (laagopgeleiden en jongens denken minder positief over Joden). We vinden geen verband met omgevingsfactoren als sociaaleconomische status, gezinsproblematiek en objectieve en relatieve achterstelling.

Concluderend kunnen we stellen dat voor islamitische jongeren, maar ook voor andere jongeren, de belangrijkste triggerfactoren voor antisemitisme samenhangen met het Midden-Oostenconflict. De triggerfactoren voor antisemitisme onder jongeren wijken af (en zijn in die zin uniek) van de triggerfactoren die volgens wetenschappelijk onderzoek bijdragen aan andere vormen van vooroordelen en discriminatie, gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur.

Uit grootschalig Europees onderzoek blijkt dat antisemitisme correleert met racistische houdingen jegens andere bevolkingsgroepen (Zick, Küpper & Hövermann, 2011). We hebben op de dataset van het survey onderzoek een correlatieanalyse uitgevoerd om vast te stellen in hoeverre ‘niet-positieve attitudes’ richting Joden in Nederland correleren met niet-positieve attitudes jegens Marokkanen, Turken, Surinamers, Antillianen, Nederlanders, Koerden en moslims. Uit de resultaten blijkt dat bij christelijke jongeren en niet-gelovige jongeren sprake is van sterke onderlinge correlaties tussen ‘niet zo positief denken over Marokkanen, Turken en moslims’,[62] en matige correlaties tussen ‘niet zo positief denken over Marokkanen, Turken en moslims’ met ‘niet zo positief denken over Surinamers, Antillianen en Koerden’.[63] De correlatie tussen ‘niet zo positief denken over Joden’ met niet zo positief denken over andere bevolkingsgroepen is echter zwak.[64]

Bij islamitische jongeren zijn de onderlinge correlaties tussen ‘niet zo positief denken’ over verschillende bevolkingsgroepen veelal zwak tot matig. De onderlinge correlaties tussen ‘niet zo positief denken over Joden’ met niet zo positief denken over andere bevolkingsgroepen is bij islamitische jongeren eveneens zwak, met uitzonderling van de correlatie tussen ‘niet zo positief

62 Pearson correlatie R >.60.

63 Pearson correlatie R >.30 R < .60.

64 Pearson correlatie R <.30.

denken over Koerden'.[65] Eerder constateerden we al dat de samenhang in niet-positief denken over Joden en Koerden vooral Turkse jongeren betreft.
Uit deze correlatieanalyse kan dus worden geconcludeerd dat antisemitische houdingen niet vanzelfsprekend samenhangen met een bredere afkeer van andere bevolkingsgroepen. Een mogelijke verklaring hiervoor ligt wederom in de zelfstandige invloed van het Midden-Oostenconflict.

Voor wat betreft het voetbalgerelateerd antisemitisme stelden we vast dat een belangrijke triggerfactor de dynamiek in het stadion is. De stadionsfeer, het tweewekelijkse toeleven naar de wedstrijd, het opgaan in een enthousiaste, ontremde massa nemen mensen mee in een flow waarin de drempel om mee te zingen met kwetsende spreekkoren een stuk lager ligt dan in andere contexten buiten het voetbal. Daar komt bij dat binnen de voetbalcontext de relatie tussen het kwetsende gebruik van het woord 'Jood' en antisemitisme (het doelbewust kwetsen van Joden) door betrokkenen nadrukkelijk wordt ontkend. Met liedjes over Joden wordt Ajax bedoeld, en eventueel Amsterdam. Ook de survey resultaten laten zien dat onder jongeren die voetbalwedstrijden bezoeken, er niet minder positief wordt gedacht over Joden in Nederland en Joden in Israël. Er is geen reden om aan te nemen dat de cruciale triggerfactoren voor jongeren om zich tijdens voetbalwedstrijden antisemitisch uit te laten (stadionbezoek en daarmee samenhangende 'ontremming') essentieel verschillen van de triggerfactoren om zich op andere manieren racistisch, discriminerend, kwetsend of onfatsoenlijk (oerwoudgeluiden, bananen, homofobe uitlatingen) uit te laten. Er is echter wel één belangrijk verschil: andersoortige racistische en discriminerende uitingen tijdens voetbalwedstrijden richten zich meestal op individuele betrokkenen bij het spel (spelers, trainers en scheidsrechters), terwijl antisemitische spreekkoren zich niet richten op individuen, maar op de club en de aanhang van Ajax.

Concluderend kunnen we stellen dat de triggerfactoren voor kwetsend gebruik van het woord 'Jood' die we hebben vastgesteld binnen de voetbalcontext, uniek zijn in vergelijking met triggerfactoren buiten het stadion. Toch is er geen reden om ervan uit te gaan dat de triggerfactoren voor antisemitische uitlatingen in het stadion verschillen van die voor andere vormen van racisme of discriminatie tijdens wedstrijden. Wel richten dergelijke spreekkoren zich op een andere doelgroep.

65 Matige correlatie R=.43

Literatuur

Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). E*rvaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Benz, W. (2011). Holocaust Denial: Anti-Semitism as a Refusal to Accept Reality. *Historein*, 11: 69-79.

Boog Monitor Rassendiscriminatie 2005 (2006).

Boog, I., Dinsbach, W., Van Donselaar, J., & Rodrigues, P. (2010). *Monitor Rassendiscriminatie* 2009.

Rotterdam/Amsterdam/Leiden: Artikel 1/Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.

Bunzl, M. (2005). Between Anti-Semitism and Islamophobia: Some Thoughts on the New Europe. *American Anthropological Association*, 32, 4: 499-508.

Coenders, M., Kik, J., Schaap, E., Silvers*mith, J. & Schriemer, R.* (2012). *Kerncijfers 2011: Overzicht van discriminatieklachten en -meldingen geregistreerd bij antidiscriminatievoorzieningen*. Leeuwarden / Nijmegen : Landelijke Brancheorganisatie van Antidiscriminatiebureaus (LBA) / Samenwerkende Antidiscriminatievoorzieningen Nederland (SAN).

Dinsbach, W., Silversmith, J., Schaap, E. & Schriemer, R. (2015). *Kerncijfers 2012-2014: Landelijk overzicht van klachten en meldingen over discriminatie, geregistreerd bij de antidiscriminatievoorzieningen*. Leeuwarden / Nijmegen / Amsterdam: Landelijke Brancheorganisatie van Antidiscriminatiebureaus (LBA) / Samenwerkende Antidiscriminatievoorzieningen Nederland (SAN).

Diversion (2010). Resultaten landelijke pilot 2008/2009 Tweede Wereldoorlog in Perspectief. De Tweede Wereldoorlog en het Midden-Oosten Lespakket (V)MBO.

Ensel, R. (2014). *Haatspraak. Antisemitisme – een 21e-eeuwse geschiedenis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ensel, R. & Stremmelaar, A. (2013). Speech Acts. Observing antisemitism and Holocaust education in the Netherlands. In: Günther Jikeli and Joëlle Allouche-Benayoun (eds.), *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities. Sources, Comparisons and Educational Challenges,* 105-132. Dordrecht: Springer.

Gans, E. (2003, november 29). De Joodse almacht. Hedendaags antisemitisme. *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*.

Gans, E. (2010). Over gaskamers, joodse nazi's en neuzen. In P. R. Rodrigues, & J. Van Donselaar, *Monitor Racisme & Extremisme: Negende rapportage* (pp. 129-152). Amsterdam: Anne Frank Stichting / Amsterdam University Press.

Gans, E. (2013). Hamas, Hamas, All Jews to the Gas: The History and Significance of an Antisemitic Slogan in the Netherlands, 1945-2010. In: G. Jikeli en J. Allouche-Benayoun (eds.). *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities: sources, comparisons and educational challenges*.

Gerstenfeld, M. (2012). Antisemitism and the Dutch Soccer Fields. *Journal for the Study of Antisemitism*.

Israeli, R. (2009). *Muslim Anti-Semitism in Christian Europe: Elemental and Residual Anti-Semitism*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Jikeli, G. (2013). Discrimination against Muslims and antisemitic views among young Muslims in Europe. *Papers on Antisemitism and Racism.* Tel Aviv: Kantor Center.

Kaplan, E. H., & Small, C. A. (2006). Anti-Israel Sentiment Predicts Anti-Semitism in Europe. *The Journal of Conflict Resolution,* 50, 4: 548-561.

Konijn, Elly, et al. "Jong en Multimediaal: Mediagebruik en meningsvorming onder jongeren, in het bijzonder moslimjongeren." (2010)

Muller, G. (2014). *Monitor antisemitische incidenten in Nederland 2013.* Den Haag: CIDI.

Spaaij, R. (2008). *Hooligans, Frans en Fanatisme: Een internationale vergelijking van club- en supportersculturen.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Tierolf, B. & Hermens, N. (2013). Tweede rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2012. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Tierolf, B., Hermens, N., Drost, L. & Mein, A. (2013). Racisme, antisemitisme, extreemrechts geweld en discriminatie in Nederland. Rapportage incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling 2010 en 2011. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Tierolf, B., Scheffelaar, A., Hermens, N. & Drost, L. (2014). *Poldis rapportage 2013.* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Van der Heijden, M. & De Wit, L. (2014). Effecten van het LJG-project leer je buren kennen.

Verkuyten, M. (2006). Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders. *Mens & Maatschappij,* 81 (1): 64-.

Verkuyten, M., & Yildiz, A.A. (2009). Muslim immigrants and religious group feelings: A study among Sunni and Alevi Turkish-Dutch. *Ethnic and Racial Studies, 32,* 1121-1142.

Vettenburg, N., Elchardus, M., & Put, J. (2011). *Jong in Brussel: bevindingen uit de Jop-monitor Brussel.* Steunpunt Cultuur, Jeugd en Sport.

Vettenburg, N., Elchardus, M., Put, J. & Pleysier, S. (2013). *Jong in Antwerpen en Gent: bevindingen uit de Jop-monitor Antwerpen-Gent. Leuven/Den Haag: Acco.*

Wagenaar, W. & Dinsbach, W. (2014). Antisemitisme in het Voortgezet Onderwijs. Achtergronden van daders en de aanpak door docenten. Verslag van een kwalitatieve verkenning.

Wistrich, R. S. (2002). *Muslim anti-semitism: A clear and present danger.* The American Jewish Committee.

Wolf, E., Berger, J., & De Ruig, L. (2013). *Antisemitisme in het voortgezet onderwijs.* Zoetermeer: Panteia.

Zick, A., Küpper, B., & Hövermann, A. (2011). *Intolerance, Prejudice and Discrimination: A European Report.* Berlijn: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Bijlage 1 Begeleidingscommissie en deelnemers focusgroepen

Leden begeleidingscommissie

Nienke Betlem	(Ministerie SZW, Directie Integratie en Samenleving)
Marcel Coenders	(European Research Centre on Migration and Ethnic Relations ERCOMER; Universiteit Utrecht)
Bertjan Doosje	(Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, sociale psychologie, Universiteit van Amsterdam. Bijzonder hoogleraar radicaliseringsstudies)
Floris Vermeulen	(Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, politicologie, Universiteit van Amsterdam)
Arjen Verweij	(Ministerie SZW, coördinator onderzoek)

Deelnemers focusgroep voetbal gerelateerd antisemitisme

Jochen Dekker,	antidiscriminatiebureau Radar
Maarten van Holstein,	fancoach Feyenoord
Robert Junier,	supporterscoördinator FC Utrecht
Anna Linmans,	Ministerie Veiligheid en Justitie
Arnoud Koopman,	voetbaleenheid politie
Guy Muller,	CIDI
Hans Nering,	voetbaleenheid politie
David Pranger,	KNVB
Bert Punt,	OM
Lies Schippers,	Anne Frank Stichting
Nienke Zuidam,	KNVB

Deelnemers focusgroep antisemitisme onder jongeren met een islamitische achtergrond

Balkan Akbulut,	Docent ROC Midden Nederland
Ahmet Azdural,	Stichting Inspraakorgaan Turken in Nederland
Rasit Bal,	Contactorgaan Moslims en Overheid
Khalid El Arbaji,	Jongerenwerker Jou Utrecht
Habib El Kaddouri,	Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders
Hasan Genc,	Jongerenwerker Jou Utrecht
Lody van der Kamp,	Rabbijn
Guy Muller,	CIDI
Annemarike Stremmelaar	(expert Turks antisemitisme)
Matthijs Swinkels,	jongerenwerker ELK Welzijn Culemborg

Bijlage 2 Online enquete Jongeren 2014

1. Introductievragen

Wat is je leeftijd?									
15	16	17	18	19	20	21	22	23	Anders
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

	Jongen	Meisje
Ben je een jongen of meisje?	☐	☐

In welke provincie woon je?

O Zuid-Holland
O Noord-Holland
O Utrecht
O Flevoland
O Zeeland
O Gelderland
O Groningen
O Friesland
O Drenthe
O Overijssel
O Noord-Brabant
O Limburg

Vul alle mogelijkheden in die op jou van toepassing zijn. Meerdere antwoorden zijn mogelijk.

O Ik zit op een school (middelbare school, MBO, HBO, etc.)
O Ik ben gestopt met school zonder dat ik een diploma heb gekregen
O Ik heb betaald werk (minimaal 20 uur per week)
O Ik loop op dit moment stage
O Ik ben werkloos

>> Routing: indien 'op een school' beantwoord de volgende vraag.

Welke opleiding volg je nu?

O VMBO, MAVO
O HAVO
0 VWO, Gymnasium
O MBO
O HBO
0 Universiteit (WO)
O Anders, namelijk: ……………………………………………………………………

>> Routing: alleen de respondenten die niet op een school zitten beantwoorden de volgende vraag.

Wat is je hoogst afgeronde opleiding?

O VMBO, MAVO
O HAVO
0 VWO, Gymnasium
O MBO
O HBO
0 Universiteit (WO)
O Anders, namelijk: ……………………………………………………………………

Ben je gelovig?

O Ja, Christelijk
O Ja, Moslim
0 Ja, Hindoeïstisch
O Ja, Boeddhistisch
O Ja, Joods
0 Ja, anders, namelijk____
O Nee

>> Routing: indien 'nee' dan door naar vraag 'Zit je op een sportvereniging?'

	Heel belangrijk	Een beetje belangrijk	Niet zo belangrijk
Hoe belangrijk is voor jou je geloof?	□	□	□

Als je terugkijkt naar het afgelopen jaar. Hoe vaak ben je naar de kerk, de moskee of een ander gebedshuis geweest?
O Nooit
O Af en toe
O Vaak
O Iedere dag

>> Routing: de volgende vraag over koranlessen alleen stellen aan islamitische jongeren.

Volg je Koranlessen?
O Ja
O Vroeger wel, nu niet meer
O Nee

Zit je op een sportvereniging?
O Ja
O Vroeger wel, nu niet meer
O Nee

In welk land ben je geboren?
O Nederland
O Suriname
O Nederlandse Antillen
O Turkije
O Marokko
O Ander land, namelijk ....

In welk land is je moeder geboren?
O Nederland
O Suriname
O Nederlandse Antillen
O Turkije
O Marokko
O Ander land, namelijk ....

In welk land is je vader geboren?
O Nederland
O Suriname
O Nederlandse Antillen
O Turkije
O Marokko
O Ander land, namelijk ....

Routing: Antwoordopties in de onderstaande vraag variëren op basis van het land van herkomst . Het voorbeeld heeft betrekking op jongeren van Turkse herkomst. Alleen de geel gekleurde opties worden getoond in de vraag.

Jongeren kunnen verschillen in de mate waarin ze zich Nederlander, Turk, Koerd of Moslim voelen.

In welke mate voel j ij je:

	Volledig	In sterke mate	Enigszins	Geheel niet
Nederlander	O	O	O	O
Marokkaan	O	O	O	O
Turk	O	O	O	O
Koerd	O	O	O	O
Surinamer	O	O	O	O
Antilliaan	O	O	O	O
Moslim	O	O	O	O
Geen van allen	O	O	O	O

Welke van de onderstaande social media of websites gebruik je wel eens?

	Nooit	Soms	Vaak
Facebook	O	O	O
Twitter	O	O	O
Instagramm	O	O	O
Chatprogramma's	O	O	O
Discussieforums	O	O	O
Nieuwssites uit Nederland	O	O	O
Andere westerse nieuwssites	O	O	O
Nieuwssites uit het Midden-Oosten	O	O	O

Heb je interesse voor wedstrijden in het betaald voetbal?
O Ja
O Nee

Routing: indien 'nee' dan door naar vraag ' VOELEN JONGEREN ZICH WEL EENS GEDISCRIMINEERD? (OORZAAK / FREQUENTIE ?)

wat is jouw favoriete club?
O ADO Den Haag
O Ajax
O AZ
O Excelsior
O FC Dordrecht
O FC Gronin gen
O FC Twente
O FC Utrecht
O Feyenoord
O Go Ahead Eagles
O Heracles Almelo
O NAC Breda
O PEC Zwolle
O PSV
O SC Cambuur
O SC Heerenveen
O Vitesse
O Willem II
O Een voetbalclub uit de Jupiler League

Bezoek je wel eens een wedstijd in het betaald voetbal?
O Nooit
O Soms
O Vaak

2. Ervaring met discriminatie (alle respondenten)

Kun je zeggen of je je wel eens gediscrimineerd voelt? **Voel je je wel eens gediscrimineerd:**	**Nooit**	**Soms**	**Vaak**
Vanwege je huidskleur, land van herkomst of culturele achtergrond?	☐	☐	☐
Vanwege je religie?	☐	☐	☐

Kun je zeggen of je je wel eens gediscrimineerd voelt?	**Nooit**	**Soms**	**Vaak**	**Niet van toepassing**
In de buurt waarin je woont?	☐	☐	☐	☐
Op school?	☐	☐	☐	☐
Bij het vinden van werk of stage?	☐	☐	☐	☐
Op je werk of stage?	☐	☐	☐	☐
Op je sportclub (inclusief wedstrijden tegen tegenstanders)?	☐	☐	☐	☐
In de horeca (café, discotheek of restaurant)?	☐	☐	☐	☐
Op een andere locatie, namelijk ………………………………………………. ……………………………………………….	☐	☐	☐	☐

Routing: aan jongeren die niet meer op school zitten de vraag voorleggen:

Kun je zeggen of je je vroeger wel eens gediscrimineerd hebt gevoeld op school?

- O Nooit
- O Soms
- O Vaak
- O Niet van toepassing

Routing: de antwoorden op de bovenstaande vraag bepaalt welke vervolgvragen aan de respondenten worden gesteld. Bijvoorbeeld, alleen aan jongeren die aangaven dat ze zich wel eens gediscrimineerd voelen in de horeca worden vervolgvragen gesteld over discriminatie in de horeca.

BUURT

Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt in de buurt waarin je woont. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

SCHOOL

Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt op school. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

VINDEN STAGE OF WERK
Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt bij het vinden van stage of werk. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

OP STAGE OF WERK
Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt bij op je stage of werk. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

SPORTCLUB
Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt op je sportclub. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

JONGERENCENTRUM
Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt in het jongerencentrum. Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

HORECA
Je hebt zojuist aangegeven dat je je wel eens gediscrimineerd voelt in de horeca (zoals café, discotheek of restaurant). Wat waren voor jou hiervan de gevolgen (zoals boosheid, verdriet, gedemotiveerd zijn)?

Ik had er weinig last van / het kon me niet veel schelen	☐
Ik had er enige last van	☐
Ik had er veel last van	☐

3. Attitudes van jongeren ten aanzien van discriminatie (alle respondenten)

Wat vind je ervan als mensen worden gediscrimineerd:	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht
Vanwege huidskleur, land van herkomst of culturele achtergrond	☐	☐	☐
Vanwege religie	☐	☐	☐
Vanwege politieke overtuiging	☐	☐	☐

Mensen gebruiken woorden zoals "Jood" of "neger" wel eens als zij schelden. **Hoor jij mensen de onderstaande woorden wel eens als gebruiken als zij schelden?**	Nooit	Soms	Vaak
Jood	☐	☐	☐
Neger of zwarte	☐	☐	☐
Turk	☐	☐	☐
Mocro of Marokkaan	☐	☐	☐
Kaaskop of blanda	☐	☐	☐
Christen	☐	☐	☐
Moslim	☐	☐	☐

>> Routing: de volgende vragen stellen indien de respondent heeft geantwoord met 'vaak' of 'soms' op de antwoordcategorie 'Jood'.

Je hebt aangegeven dat je mensen wel eens het woord "Jood" hoort gebruiken als zij schelden. **Wie gebruiken het woord "Jood" als zij schelden?**	Nooit	Soms	Vaak	Weet ik niet
Jongeren die ik ken	☐	☐	☐	☐
Mijn vrienden	☐	☐	☐	☐
Mijn familie	☐	☐	☐	☐
Ikzelf	☐	☐	☐	☐

>> Routing: de volgende twee vragenblokken stellen indien de respondent heeft geantwoord met 'vaak' of 'soms' op de antwoordcategorie 'Jongeren die ik ken'.

Je hebt aangegeven dat je jongeren kent die het woord 'Jood' wel eens gebruiken als zij schelden. **Wanneer gebruiken jongeren die je kent het woord "Jood" als zij schelden?**	Nooit	Soms	Vaak	Weet ik niet
In ruzies of conflicten met andere jongeren	☐	☐	☐	☐
In ruzies of conflicten met volwassenen	☐	☐	☐	☐
In discussies op Internet	☐	☐	☐	☐
Tijdens het sporten	☐	☐	☐	☐
Tegen de politie	☐	☐	☐	☐
Onderling met vrienden (voor de lol / grappen maken over Joden)	☐	☐	☐	☐
Op Internet (voor de lol / grappen maken over Joden)	☐	☐	☐	☐

Je hebt aangegeven dat je jongeren kent die het woord ‘Jood’ wel eens gebruiken als zij schelden. **Denk je dat deze jongeren negatief of positief denken over Joden in Nederland?**	
De meesten denken negatief over Joden in Nederland	☐
Sommigen denken negatief, anderen positief over Joden in Nederland	☐
De meesten denken positief over Joden in Nederland	☐
Weet ik niet	☐

>> Routing: Alle respondenten beantwoorden de volgende vragenblokken

Wat vind je ervan als mensen het woord “Jood” gebruiken als zij schelden?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht
	☐	☐	☐

In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen:	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Weet ik niet
Jongeren uit mijn woonplaats gebruiken wel eens het woord Jood als ze Amsterdammers bedoelen	☐	☐	☐	☐
Mijn vrienden gebruiken wel eens het woord Jood als ze Amsterdammers bedoelen	☐	☐	☐	☐
Ik gebruik wel eens het woord Jood als ik Amsterdammers bedoel	☐	☐	☐	☐
Jongeren uit mijn woonplaats gebruiken wel eens het woord Jood als ze Ajacieden bedoelen	☐	☐	☐	☐
Mijn vrienden gebruiken wel eens het woord Jood als ze Ajacieden bedoelen	☐	☐	☐	☐
Ik gebruik wel eens het woord Jood als ik Ajacieden bedoel	☐	☐	☐	☐

Hoe denk jij over Amsterdam en Amsterdammers?	Positief	Neutraal	Niet zo positief
	☐	☐	☐

>> Routing: de volgende vragen stellen indien de respondent op de vraag “Geef voor elk van onderstaande woorden aan of jij deze wel eens hoort gebruiken als scheldwoord” heeft geantwoord met ‘vaak’ of ‘soms’ op een van de andere antwoord categorieën dan Jood. Onderstaand voorbeeld heeft betrekking op “neger” of “zwarte”.

Je hebt aangegeven dat je mensen wel eens de woorden “neger” of “zwarte” hoort gebruiken als zij schelden. **Wie gebruiken de woorden “neger” of “zwarte” als zij schelden?**	Nooit	Soms	Vaak
Jongeren die ik ken	☐	☐	☐
Mijn vrienden	☐	☐	☐
Mijn familie	☐	☐	☐
Ikzelf	☐	☐	☐

>> Routing: de volgende vragen stellen indien de respondent heeft geantwoord met 'vaak' of 'soms' op de antwoordcategorie 'Jongeren die ik ken'.

Je hebt aangegeven dat je jongeren kent die wel eens de woorden "neger" of "zwarte" gebruiken als zij schelden. **Wanneer gebruiken jongeren die je kent de woorden "neger" of "zwarte" als zij schelden?**	Nooit	Soms	Vaak	Weet ik niet
In ruzies of conflicten met andere jongeren	☐	☐	☐	☐
In ruzies of conflicten met volwassenen	☐	☐	☐	☐
In discussies op Internet	☐	☐	☐	☐
Tijdens het sporten	☐	☐	☐	☐
Onderling met vrienden (voor de lol / grappen maken over gekleurde mensen)	☐	☐	☐	☐
Op Internet (voor de lol / grappen maken over gekleurde mensen)	☐	☐	☐	☐

Je hebt aangegeven dat je jongeren kent die wel eens de woorden "neger" of "zwarte" gebruiken als zij schelden. **Denk je dat deze jongeren negatief of positief denken over gekleurde mensen in Nederland?**	
De meesten denken negatief over gekleurde mensen in Nederland	☐
Sommigen denken negatief, anderen positief over gekleurde mensen in Nederland	☐
De meesten denken positief over gekleurde mensen in Nederland	☐
Weet ik niet of wil ik niet zeggen	☐

>> Routing: Alle respondenten beantwoorden de volgende vraag

Wat vind je ervan als mensen de woorden "neger" of "zwarte" gebruiken als zij schelden?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht
	☐	☐	☐

Spreekkoren in voetbalstadions

>> Routing: Alleen respondenten die interesse hebben in voetbal en een andere favoriete club hebben dan Ajax beantwoorden de volgende vragen
Je gaf aan dat je interesse hebt voor wedstrijden in het betaald voetbal. In stadions worden wel eens spreekkoren geroepen. Een voorbeeld van zo'n spreekkoor is "Hamas, Joden aan het gas." Hierover willen we je nu een paar vragen stellen.

Stel je voor dat je een wedstrijd bezoekt van jouw favoriete club tegen Ajax, waarbij supporters dit spreekkoor zingen.

Denk je dat veel mensen meedoen aan deze spreekkoren?	Niemand	Sommige mensen	Veel mensen	Weet ik niet
Harde kern supporters van mijn club	☐	☐	☐	☐
Supporters van mijn club (niet de harde kern)	☐	☐	☐	☐

Als je met vrienden of andere jongeren die je kent een voetbalwedstrijd tegen Ajax zou bezoeken, kun je je dan voorstellen dat jullie meedoen aan deze spreekkoren?

	Nee	Misschien	Ja	Weet ik niet
Jongeren die ik ken	☐	☐	☐	☐
Mijn vrienden	☐	☐	☐	☐
Ikzelf	☐	☐	☐	☐

Heb je zelf wel eens meegedaan aan zulke spreekkoren?	Nooit	Soms	Vaak	Wil ik niet zeggen
	☐	☐	☐	☐

	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht
Wat vind jezelf van deze spreekkoren?	☐	☐	☐

Wat denk je dat andere mensen van deze spreekkoren vinden?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht
Harde kern supporters van mijn club	☐	☐	☐
Supporters van mijn club (niet de harde kern)	☐	☐	☐
Jongeren uit mijn stad of dorp	☐	☐	☐
Mijn vrienden	☐	☐	☐
Mijn ouders	☐	☐	☐
De voetballers van mijn club	☐	☐	☐

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Weet ik niet
Met de spreekkoren worden geen Joodse mensen bedoeld maar alleen Amsterdammers of Ajax	☐	☐	☐	☐
Met de spreekkoren worden wel Joodse mensen bedoeld	☐	☐	☐	☐
Ik denk dat Joodse mensen zich niet gekwetst voelen omdat duidelijk is dat hiermee alleen Ajax wordt bedoeld.	☐	☐	☐	☐
Ik denk dat Joodse mensen zich wel gekwetst voelen door de spreekkoren	☐	☐	☐	☐

4. Attitudes van jongeren ten aanzien van andere bevolkingsgroepen (alle respondenten)

Hoe denk jij over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland?	Positief	Neutraal	Niet zo positief	Weet ik niet
Nederlanders	☐	☐	☐	☐
Marokkanen	☐	☐	☐	☐
Turken	☐	☐	☐	☐
Joden	☐	☐	☐	☐
Koerden	☐	☐	☐	☐
Surinamers	☐	☐	☐	☐
Antilianen	☐	☐	☐	☐
Moslims	☐	☐	☐	☐

Routing: onderstaande vragen stellen aan respondenten die antwoordden dat ze negatief denken over Joden.

Je geeft aan dat je niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Wil je toelichten waarom? **Je kunt meerdere antwoorden kiezen. Kies alleen antwoorden die voor jou van belang zijn. Je kunt zelf ook andere redenen noemen**	
Vanwege de Joodse religie	☐
Vanwege de Joodse cultuur	☐
Vanwege het conflict tussen Israël en de Palestijnen	☐
Vanwege slechte ervaringen die ik heb met Joden	☐
Vanwege slechte ervaringen die mijn vrienden of familie hebben met Joden	☐
Vanwege mijn opvoeding / wat ik geleerd heb over Joden van mijn ouders	☐
Omdat Joden achter de schermen veel invloed hebben (zoals in de media of in de financiële wereld)	☐
Andere reden, namelijk ………………………………………………………………………………	☐

Je geeft aan dat je niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Bedoel je daarmee dat je over alle Joden in Nederland niet zo positief denkt, of over sommige personen uit deze bevolkingsgroep?	
De hele bevolkingsgroep(en)	☐
De meeste personen uit deze bevolkingsgroep(en)	☐
Sommige personen uit deze bevolkingsgroep(en)	☐

5. Wat maakt jongeren boos of verdrietig?

Wat maakt je boos of verdrietig in de Nederlandse samenleving? Kies uit de onderstaande lijst alle antwoorden die voor jou van toepassing zijn.	
Discriminatie	☐
Ongelijke kansen	☐
Werkloosheid / armoede	☐
Multiculturele samenleving	☐
Berichtgeving Nederlandse media	☐
Normen en waarden in de samenleving zijn anders dan die van mij	☐
Houding ten opzichte van Islam en Moslims is te negatief	☐
Houding ten opzichte van Islam en Moslims is te positief	☐
Uitspraken door politici zoals Wilders over Moslims	☐
Politici luisteren niet naar bevolking	☐
Politici zijn te populistisch	☐
De politie treedt te hard op / discrimineert Moslims	☐
De politie treedt niet hard genoeg op	☐
Zelfverrijking, graaicultuur (zoals banken en managers)	☐
Anders, namelijk …..	☐

Gevoelens van onrechtvaardigheid, achterstelling, frustratie

Routing
Vraag bestemd voor jongeren met een moslim achtergrond. Indien de respondent aan het begin van de vragenlijst had aangegeven 'moslim' te zijn dan de onderstaande vragen stellen.

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Weet ik niet of geen mening
Moslims worden in Nederland gediscrimineerd	☐	☐	☐	☐
Moslims krijgen net zoveel kansen als anderen in Nederland	☐	☐	☐	☐
Veel bedrijven zullen eerder niet-Moslims aannemen, ook al is een moslim geschikter voor deze baan	☐	☐	☐	☐
Ik denk dat ik net zoveel kansen krijg als autochtone Nederlanders	☐	☐	☐	☐
Ik voel me gefrustreerd omdat ik minder kansen krijg dan anderen	☐	☐	☐	☐

Routing
Vraag bestemd voor jongeren met een autochtone achtergrond. Indien de respondent aan het begin van de vragenlijst had aangegeven dat hijzelf en beide ouders in Nederland zijn geboren (en is geen moslim) dan de onderstaande vragen stellen.

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Weet ik niet of geen mening
Ik denk dat ik net zoveel kansen krijg als anderen in Nederland	☐	☐	☐	☐
Ik voel me gefrustreerd omdat ik minder kansen krijg dan anderen	☐	☐	☐	☐
Mensen van buitenlandse herkomst worden in Nederland voorgetrokken	☐	☐	☐	☐
Er zijn niet te veel buitenlanders in Nederland	☐	☐	☐	☐

DE VOLGENDE VRAGEN WORDEN VOORGELEGD AAN ALLE RESPONDENTEN

Ben je op dit moment zoek naar een stage of baan?
O Ja
O Nee

Indien ja, dan de volgende vraag stellen.

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik niet zeggen of niet van toepassing
Ik heb moeite om een stage of baan te vinden	☐	☐	☐	☐
Ik word gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn religie	☐	☐	☐	☐
Ik word gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn land van herkomst of culturele achtergrond	☐	☐	☐	☐

Indien nee, dan de volgende vraag stellen. Respondenten die bij vorige vraag ja hebben geantwoord slaan deze vraag over
Ben je in het verleden op zoek geweest naar een stage of baan?
O Ja
O Nee

Indien ja, dan de volgende vraag stellen.

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik niet zeggen of niet van toepassing
Ik had moeite om een stage of baan te vinden	☐	☐	☐	☐
Ik werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn religie	☐	☐	☐	☐
Ik werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn land van herkomst of culturele achtergrond	☐	☐	☐	☐

DE VOLGENDE VRAGEN WORDEN VOORGELEGD AAN ALLEEN MOSLIMS
Routing
Indien de respondent aan het begin van de vragenlijst had aangegeven ‘moslim’ te zijn dan de onderstaande vragen stellen.

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik niet zeggen of niet van toepassing
Ik wordt door Nederlanders aangesproken op de gebeurtenissen in het Midden-Oosten omdat ik Moslim ben	☐	☐	☐	☐
Ik moet me rechtvaardigen voor de gebeurtenissen in het Midden-Oosten omdat ik Moslim ben	☐	☐	☐	☐
Autochtone Nederlanders kijken anders naar mij sinds IS is opgekomen omdat ik Moslim ben	☐	☐	☐	☐
Het maakt mij boos als ik door Nederlanders wordt aangesproken over de gebeurtenissen in het Midden-Oosten	☐	☐	☐	☐
Nederlanders hebben begrip voor Israël	☐	☐	☐	☐
Nederlanders hebben begrip voor de Palestijnen	☐	☐	☐	☐

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik niet zeggen of geen mening
Het is voor mij belangrijk om Moslim te zijn	☐	☐	☐	☐
In Nederland hebben Moslims en niet-Moslims dezelfde normen en waarden	☐	☐	☐	☐
Als iemand iets slechts over mijn geloof zegt, voel ik mij gekwetst.	☐	☐	☐	☐
In Nederland heb ik voldoende mogelijkheden om mijn geloof te belijden	☐	☐	☐	☐

Conflict in het Midden Oosten

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten

Hoe denk je over Joden en Israël?	Positief	Neutraal	Niet zo positief	Weet ik niet
Joden in Nederland	☐	☐	☐	☐
Joden in Israël	☐	☐	☐	☐
De staat Israël	☐	☐	☐	☐
Zionisten	☐	☐	☐	☐

Hoe denken je ouders en je vrienden over Joden in Nederland?	Positief	Neutraal	Niet zo positief	Weet ik niet of niet van toepassing
Mijn ouders	☐	☐	☐	☐
Mijn (meeste) vrienden	☐	☐	☐	☐

Hoe belangrijk vind je de mening van je ouders en vrienden over Joden in Nederland?	Belangrijk	Een beetje belangrijk	Niet belangrijk
De mening van mijn ouders over Joden	☐	☐	☐
De mening van mijn vrienden over Joden	☐	☐	☐

Hoe denken je ouders en je vrienden over de staat Israël?	Positief	Neutraal	Niet zo positief	Weet ik niet of niet van toepassing
Mijn ouders	☐	☐	☐	☐
Mijn (meeste) vrienden	☐	☐	☐	☐

We willen je nu een aantal vragen voorleggen over het conflict tussen Israël en de Palestijnen

Beantwoord de volgende stellingen.	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens
In mijn vriendenkring wordt veel over het conflict tussen Israël en de Palestijnen gesproken	☐	☐	☐
In mijn familie wordt veel over het conflict tussen Israël en de Palestijnen gesproken	☐	☐	☐

Volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	
Ja, in sterke mate	☐
Ja, in enige mate	☐
Nee, in het geheel niet	☐

Onderstaande vraag is bij moslim aangepast. Daar is de stelling "Ik weet wat er over Joden geschreven staat in Koran" toegevoegd.

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat.	☐	☐	☐
Ik ken de geschiedenis van de Joden.	☐	☐	☐
Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen.	☐	☐	☐
Ik ken de geschiedenis van de staat Israël.	☐	☐	☐
Ik heb kennis over het Palestijnse volk.	☐	☐	☐
Ik ken de verschillen tussen Palestijnse organisaties, zoals Hamas en Fatah.	☐	☐	☐
Ik heb kennis over het Joodse volk.	☐	☐	☐
Ik weet wie Anne Frank is.	☐	☐	☐
Ik weet wat zionisme is.	☐	☐	☐

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten die in enige of sterke mate de gebeurtenissen volgen.

Op welke wijze volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen? Kies alle antwoorden die voor jou van toepassing zijn.	
Via Nederlandse televisie	☐
Via CNN of andere westerse tv stations	☐
Via Marokkaanse tv, Turkse tv of Arabische tv (zoals Aljazeera en Alarabya)	☐
Via vrienden/familie/kennissen in Nederland	☐
Via vrienden/familie/kennissen in de Arabische landen, Marokko of Turkije	☐
Via Facebook	☐
Via discussiefora op Internet	☐
Via Twitter	☐
Via Nederlandse nieuws(web)sites	☐
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische nieuws(web)sites	☐
Via Nederlandse kranten	☐
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische kranten	☐

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten die in enige of sterke mate de gebeurtenissen volgen.

Vind je dat Nederlandse media een eerlijk beeld geven van het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	
Ja	☐
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor Israël	☐
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor de Palestijnen	☐
Weet ik niet	☐

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten die in enige of sterke mate de gebeurtenissen volgen.

Is volgens jou het conflict tussen Israël en de Palestijnen ook een conflict tussen het westen en moslims?	Ja	Deels	Nee	Weet ik niet of geen mening
	☐	☐	☐	☐

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten

	Israël	Israël en de Palestijnen evenveel	De Palestijnen	Weet ik niet of geen mening
Wie is volgens jou het meeste schuldig aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	□	□	□	□

Onderstaande vraag stellen aan alle respondenten

	Niet boos	Een beetje boos	Heel boos
In hoeverre maken de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen jou boos?	□	□	□

Indien de respondent heeft geantwoord dat het conflict hem/haar een beetje boos of heel boos maakt en bove Israël het meest schuldig is aan het conflict, dan de volgende vraag stellen.

Kun je uitleggen wat je het meeste boos maakt? Kies uit de onderstaande lijst alle antwoorden die voor jou van toepassing zijn.	
De beelden die ik zie van Palestijnse slachtoffers (zoals kinderen)	□
Moslims zijn het slachtoffer van het conflict	□
Burgers zijn het slachtoffer van het conflict	□
Andere landen grijpen te weinig in / laten de Palestijnen aan hun lot over	□
Moslims in Nederland worden op het conflict aangekeken (alsof het hun schuld is)	□
De berichtgeving in de Nederlandse media is eenzijdig / te veel op de hand van Israël	□
Nederlandse politici zijn te veel op de hand van Israël	□
Het Nederlandse volk is te veel op de hand van Israël	□
Anders, namelijk …	□

Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt.

Kun je aangeven of bereid bent om acties steunen en/of zelf actie te ondernemen vanwege dit incident?

	Zeker niet	Misschien	Zeker wel	Weet ik niet
Het boycotten van bepaalde producten	□	□	□	□
Discussie met familie/vrienden	□	□	□	□
Actief deelnemen aan discussies op Facebook of internetfora	□	□	□	□
Anderen overtuigen om actie te ondernemen	□	□	□	□
Een petitie ondertekenen	□	□	□	□
Meelopen in een demonstratie, betoging of mars	□	□	□	□
Geld geven voor een actie	□	□	□	□
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	□	□	□	□

Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt.

In hoeverre heb je er begrip voor als jongeren onderstaande acties uitvoeren vanwege dit incident?

	Geen begrip	Enig begrip	Veel begrip	Weet ik niet
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	□	□	□	□
Slaan of schoppen van Joden in Nederland	□	□	□	□
Bekladden van Joodse begraafplaatsen of Synagogen	□	□	□	□
Naroepen of uitschelden van Zionisten in Nederland	□	□	□	□
Slaan of schoppen van Zionisten in Nederland	□	□	□	□

Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt. Stel je ook voor dat in jouw wijk een orthodoxe Jood op straat wandelt. **Heb je er begrip voor als jongeren die je kent zich de orthodoxe Jood naroepen, slaan of bedreigen?**				
	Geen begrip	Enig begrip	Veel begrip	Weet ik niet
Naroepen of schelden	☐	☐	☐	☐
Slaan, schoppen	☐	☐	☐	☐
Bedreigen	☐	☐	☐	☐

Wat zet volgens jou jongeren tot zulke acties aan? Kies de antwoorden die volgens jou het belangrijkst zijn.	
Niets, actie komt uit jongeren zelf	☐
Oproepen op Facebook, internetfora of andere sites	☐
Oproepen door imams of andere gezaghebbend personen	☐
Discussies met vrienden	☐
Discussies met ouders	☐
Actie kan spontaan gebeuren als jongeren bijvoorbeeld een Joods persoon voorbij zien lopen	☐
Anders, namelijk	☐

VRIJETIJDSGEDRAG, GEZIN

>> Routing: de vraag wordt beantwoord door alle respondenten.

Wat doe je in je vrije tijd?	Nooit	Soms	Vaa
Sporten	□	□	□
Werken	□	□	□
Buiten rondhangen	□	□	□
Vervelen	□	□	□
Computeren, gamen, chatten	□	□	□
TV kijken	□	□	□
Hobby	□	□	□
Actief bij een vereniging	□	□	□
Thuis mijn vader of moeder helpen	□	□	□
Ik doe iets anders	□	□	□

Woon je thuis bij je ouders? (Met ouders bedoelen we ook stief- of adoptieve ouders.)
O Ja
O Nee

Klik het vakje aan dat jouw mening het beste weergeeft. **Met ouders bedoelen we ook stief- of adoptieve ouders.**	Meestal wel	Soms wel, soms niet	Meestal niet	Wil ik nie zeggen of niet van toepassin
Praat je met je ouders over wat je bezig houdt?	□	□	□	□
Kun je het goed met je ouders vinden?	□	□	□	□
Vertel je je ouders wat jou bezig houdt?	□	□	□	□
Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook?				
Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht?	□	□	□	□

Sociale problematiek

De volgende vragen gaan over het gezin waarin je opgroeit, of bent opgegroeid (als je niet meer thuis bij je ouders woont). **Klik het vakje aan dat jouw mening het beste weergeeft.**	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik nie zeggen of niet van toepassin
Binnen ons gezin gaan we niet plezierig met elkaar om.	□	□	□	□
Binnen ons gezin zijn veel problemen.	□	□	□	□
Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden.	□	□	□	□

In hoeverre ben je het eens met de volgende stellingen?	Mee oneens	Een beetje mee eens	Helemaal mee eens	Wil ik niet zeggen of niet van toepassin
Ik kan me goed redden in het leven	□	□	□	□
Ik heb problemen thuis	□	□	□	□
Ik heb het financieel moeilijk (schulden)	□	□	□	□
Ik heb problemen op school of op mijn werk	□	□	□	□

WAT VINDEN JONGEREN POSITIEF AAN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING?

Wat vind je het meest positief aan de Nederlandse samenleving? Kies uit de onderstaande lijst alle antwoorden die voor jou van toepassing zijn.	
Democratie	☐
Gelijke kansen	☐
Vrijheid / kunnen zeggen wat je wilt	☐
Sociale zekerheid	☐
Welvaart	☐
Multiculturele samenleving	☐
Anders, namelijk …..	☐

Bijlage 3 Tabellen

Tabellen 1 tot en met 5 geven informatie over de achtergrondkenmerken van de respondenten in het survey onderzoek. Tabellen 6 tot en met 40 corresponderen met tabellen en figuren in het rapport; voor iedere tabel is het referentienummer aangegeven van de corresponderende tabel in het rapport.

Tabellen 41 tot en met 60 zijn niet separaat in het rapport opgenomen.
In het rapport worden significante verschillen tussen groepen genoemd (zoals tussen islamitische, christelijke en niet gelovige jongeren); in de voorliggende tabellenbijlage wordt onder de bijbehorende tabellen de betrouwbaarheidsintervallen en significantie hiervan weergegeven. Omwille van beknoptheid en overzichtelijkheid worden alleen significante toetsingsresultaten beschreven die in het rapport expliciet worden genoemd. De statistische toetsing is uitgevoerd door middel van logistische regressieanalyse.

Tabel 1

Ben je gelovig?	**N**	**Percentage**
Christelijk	561	24%
Moslim	422	18%
andersgelovig	90	4%
Niet-gelovig	1281	54%
Totaal	2353	100,0%

Tabel 2

Opleidingsniveau	**N**	**Percentage**
laag	713	30%
midden	846	36%
hoog	794	34%
Totaal	2353	100,0%

Laag = VMBO, of MBO (ROC) met voorlopleiding VMBO
Midden = HAVO, VWO, MBO met vooropleiding HAVO of VWO
Hoog = HBO of Universiteit

Tabel 3

Leeftijdscategorie	**N**	**Percentage**
15 t/m 17 jaar	765	33%
18 t/m 20 jaar	774	33%
21 t/m 23 jaar	814	35%
Totaal	2353	100,0%

Tabel 4

Sekse	**N**	**Percentage**
Jongens	910	39%
Meisjes	1440	61%
Totaal	2350	100%

Tabel 5

Etniciteit	**N**	**Percentage**
Autochtoon Nederlands	1623	69%
Surinaams	72	3%
Antilliaans	28	1%
Turks	172	7%
Marokkaans	225	10%
Anders	233	10%
Totaal	2353	100%

Tabel 6 **Vragen uit de survey over Joden, Israel en zionisten. Referentie in rapport: tabel 4.1.**

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	**Christenen**	**Moslims**	**Anders gelovig**	**Niet-gelovig**
Joden in Nederland	2%	12%	6%	2%
Joden in Israël	6%	40%	10%	8%
De staat Israël	13%	62%	19%	22%
Zionisten	6%	66%	11%	9%
N=2224	542	387	81	1214

Afwijkingen islamitische versus niet-islamitische jongeren

	Moslims	Betrouwbaarheidsinterval moslims		Niet-Moslims	Betrouwbaarheidsinterval niet-moslims		Significantie (p)
Joden in Nederland	12%	9%	15%	2%	1%	3%	0,000
Joden in Israël	40%	35%	45%	7%	6%	8%	0,000
De staat Israël	62%	57%	67%	18%	16%	20%	0,000
Zionisten	66%	61%	71%	8%	7%	9%	0,000

De lagere percentages bij niet-gelovigen en christenen voor 'niet zo positief denken over zionisten', laat zich deels verklaren door het feit dat veel jongeren voor deze categorie 'weet niet' invullen. Moslim jongeren antwoorden nauwelijks met 'weet niet'.

Tabel 7 Vragen uit de survey over Joden, Israel en zionisten, uitgesplitst naar sekse. Referentie in rapport: tabel 4.2.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen		Moslims		Niet-gelovig	
	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens
Joden in Nederland	0%	3%	6%	17%	2%	3%
Joden in Israël	3%	8%	37%	42%	6%	9%
De staat Israël	10%	15%	61%	64%	19%	24%
Zionisten	6%	8%	64%	69%	7%	14%
N=2146	261	282	190	199	605	609

Afwijkingen meisjes versus jongens (over alle groepen - christenen, moslims en Niet-gelovig- heen)

	Meisjes	Betrouwbaarheidsinterval meisjes		Jongens	Betrouwbaarheidsinterval jongens		Significantie (p)
Joden in Nederland	2%	1%	3%	5%	4%	7%	0,000
Joden in Israël	11%	9%	13%	15%	13%	17%	0,006
De staat Israël	24%	22%	27%	29%	26%	32%	0,018
Zionisten	17%	15%	19%	23%	20%	25%	0,002

Bij jongens met een islamitische achtergrond zien we de hoogste scores 'niet zo positief'. Zijn bij hen de afwijkingen t.o.v. meisjes significant?

	Meisjes	Betrouwbaarheidsinterval meisjes		Jongens	Betrouwbaarheidsinterval jongens		Significantie (p)
Joden in Nederland	6%	2%	9%	17%	12%	22%	0,001
Joden in Israël	37%	31%	44%	42%	35%	49%	NS
De staat Israël	61%	54%	67%	64%	57%	70%	NS
Zionisten	64%	58%	71%	69%	62%	75%	NS

Tabel 8 Vragen uit de survey over Joden, Israel en zionisten, uitgesplitst naar leeftijd. Referentie in rapport: tabel 4.3.

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen			Moslims			Niet-gelovig		
	15 t/m 17 jaar	18 t/m 20 jaar	21 t/m 23 jaar	15 t/m 17 jaar	18 t/m 20 jaar	21 t/m 23 jaar	15 t/m 17 jaar	18 t/m 20 jaar	21 t/m 23 jaar
Joden in Nederland	1%	1%	3%	16%	11%	9%	2%	2%	3%
Joden in Israël	4%	5%	7%	46%	43%	30%	8%	7%	8%
De staat Israël	16%	10%	14%	61%	71%	53%	20%	18%	27%
Zionisten	7%	7%	7%	64%	78%	58%	8%	10%	14%
N=2147	171	186	186	122	141	125	396	378	442

Bij jongeren met een islamitische achtergrond zien we de hoogste scores 'niet zo positief'. Zijn bij hen afwijkingen tussen leeftijdsgroepen significant?

	15 t/m 17 jaar	Betrouwbaarheidsinterval 15-17		18 t/m 20 jaar	Betrouwbaarheidsinterval 18-20		Significantie (p)
Joden in Nederland	16%	9%	23%	11%	6%	16%	NS
Joden in Israël	46%	37%	55%	43%	35%	51%	NS
De staat Israël	61%	52%	70%	71%	64%	78%	NS
Zionisten	64%	55%	73%	78%	71%	85%	0,011

	15 t/m 17 jaar	Betrouwbaarheidsinterval 15-17		21 t/m 23 jaar	Betrouwbaarheidsinterval 21-23		Significantie (p)
Joden in Nederland	16%	9%	23%	9%	4%	14%	NS
Joden in Israël	46%	37%	55%	30%	22%	38%	0,007
De staat Israël	61%	52%	70%	53%	44%	62%	NS
Zionisten	64%	55%	73%	58%	49%	67%	NS

	18 t/m 20 jaar	Betrouwbaarheidsinterval		21 t/m 23 jaar	Betrouwbaarheidsinterval 21-23		Significantie (p)
Joden in Nederland	11%	6%	16%	9%	4%	14%	NS
Joden in Israël	43%	35%	51%	30%	22%	38%	0,023
De staat Israël	71%	64%	78%	53%	44%	62%	0,002
Zionisten	78%	71%	85%	58%	49%	67%	0,000

Tabel 9

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen			Moslims			Niet-gelovig		
	Laag	Midden	Hoog	Laag	Midden	Hoog	Laag	Midden	Hoog
Joden in Nederland	1%	3%	1%	17%	12%	4%	3%	3%	2%
Joden in Israël	6%	3%	7%	47%	38%	34%	5%	9%	8%
De staat Israël	14%	13%	12%	63%	56%	67%	15%	21%	28%
Zionisten	8%	7%	6%	68%	61%	72%	8%	13%	11%
N=2141	155	176	210	151	119	115	321	465	428

Afwijkingen (over alle groepen - christenen, moslims en Niet-gelovig- heen)

	Laag	Midden	Hoog	Significantie (p)
Joden in Nederland	6%	5%	2%	0,000
Joden in Israël	15%	12%	11%	0,033
De staat Israël	26%	25%	29%	NS
Zionisten	22%	19%	19%	NS

Bij jongeren met een islamitische achtergrond zien we de hoogste scores 'niet zo positief'. Zijn bij hen afwijkingen tussen opleidingsniveaus significant?

	Laag	Betrouwbaarheidsinterval laag		Hoog	Betrouwbaarheidsinterval hoog		Significantie (p)
Joden in Nederland	17%	11%	23%	4%	0%	8%	0,003
Joden in Israël	47%	39%	55%	34%	25%	43%	0,027
De staat Israël	63%	55%	71%	67%	58%	76%	NS
Zionisten	68%	61%	75%	72%	64%	80%	NS

	Midden	Betrouwbaarheidsinterval		Hoog	Betrouwbaarheidsinterval hoog		Significantie (p)
Joden in Nederland	12%	6%	18%	4%	0%	8%	0,042
Joden in Israël	38%	29%	47%	34%	25%	43%	NS
De staat Israël	56%	47%	65%	67%	58%	76%	NS
Zionisten	61%	52%	70%	72%	64%	80%	NS

Tabel 10 **Vragen uit de survey over Joden, Israel en zionisten, uitgesplitst naar etniciteit. Referentie in rapport: tabel 4.5.**

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Autochtoon	Turks	Marokaans	Anders
Joden in Nederland	2%	17%	9%	3%
Joden in Israël	7%	45%	36%	13%
De staat Israël	18%	64%	61%	26%
Zionisten	9%	63%	67%	21%
N=2224	1547	158	215	279

Afwijkingen jongeren van Turkse herkomst versus jongeren van Marokkaanse herkomst

	Turks	Betrouwbaarheidsinterval Turkse jongeren		Marokkaans	Betrouwbaarheidsinterval Marokkaanse jongeren		Significantie (p)
Joden in Nederland	17%	11%	23%	9%	5%	13%	0,019
Joden in Israël	45%	37%	53%	36%	30%	42%	0,021
De staat Israël	64%	57%	71%	61%	54%	68%	NS
Zionisten	63%	55%	71%	67%	61%	73%	NS

Tabel 11 **Houdingen gelovigen en niet-gelovigen tegenover bevolkingsgroepen in Nederland. Referentie in rapport: figuur 4.1.**

Hoe denk je over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland? (% niet zo positief)	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Marokkanen	45%	9%	36%
Moslims	34%	3%	27%
Turken	31%	3%	23%
Antilianen	18%	9%	15%
Koerden	14%	12%	12%
Surinamers	11%	6%	8%
Joden	2%	12%	2%
Nederlanders	2%	9%	1%
N=2205	550	407	1248

Afwijkingen islamitische jongeren versus christelijke en niet gelovige jongeren

	Moslims	Betrouwbaarheidsinterval moslims		Christelijk en niet gelovig	Betrouwbaarheidsinterval christelijk en niet gelovig		Significantie (p)
Marokkanen	9%	6%	12%	39%	37%	41%	0,000
Moslims	3%	1%	5%	29%	27%	31%	0,000
Turken	3%	1%	5%	26%	24%	28%	0,000
Antilianen	9%	6%	12%	16%	14%	18%	0,000
Koerden	12%	9%	15%	13%	11%	15%	NS
Surinamers	6%	4%	8%	9%	8%	10%	0,000
Joden	12%	9%	15%	3%	2%	4%	0,000
Nederlanders	9%	6%	12%	1%	1%	1%	0,000

Tabel 12 **Houdingen tegenover bevolkingsgroepen in Nederland, uitgesplitst naar nationaliteit. Referentie in rapport: figuur 4.2.**

Hoe denk jij over de volgende bevolkingsgroepen in Nederland? (% niet zo positief)	Autochtoon	Turks	Marokkaans	Anders
Marokkanen	40%	15%	6%	27%
Moslims	30%	4%	4%	20%
Turken	27%	4%	3%	16%
Antilianen	16%	14%	7%	12%
Koerden	13%	24%	6%	11%
Surinamers	9%	6%	6%	8%
Joden	3%	17%	9%	5%
Nederlanders	1%	8%	9%	5%
N=2290	1585	161	219	325

Afwijkingen jongeren van Turkse herkomst versus jongeren van overige (niet-Turkse) herkomst inzake attituden naar Koerden

	Turks	Betrouwbaarheidsinterval		Overige herkomst	Betrouwbaarheidsinterval		Significantie (p)
Niet positief over Koerden	24%	18%	31%	12%	10%	13%	0,000

Tabel 13 **Scheldwoorden. Referentie in rapport: figuur 4.3.**

Hoor jij de volgende woorden wel eens gebruiken als scheldwoord?	Nooit	Soms	Vaak
Mocro of Marokkaan	25%	45%	30%
Neger of zwarte	23%	47%	30%
Turk	28%	47%	25%
Jood	40%	43%	17%
Moslim	52%	34%	14%
Kaaskop of blanda	56%	32%	12%
Christen	81%	15%	4%
N=2353			

Tabel 14 **Scheldwoorden, uitgesplitst naar geloof/niet geloof. Referentie in rapport: tabel 4.6.**

Hoor jij de volgende woorden wel eens gebruiken als scheldwoord? (%vaak)	Christenen	Moslims	Niet gelovig
Christen	4%	5%	9%
Kaaskop of blanda	8%	24%	9%
Moslim	9%	26%	9%
Jood	10%	33%	14%
Turk	21%	33%	24%
Neger of zwarte	26%	42%	28%
Mocro of Marokkaan	26%	40%	35%
N=2263	561	421	1281

Hoor jij de volgende woorden wel eens gebruiken als scheldwoord? (% vaak)

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval niet-moslim jongeren		Significantie (p)
Christen	5%	3%	7%	3%	2%	4%	NS
Kaaskop of blanda	25%	20%	29%	8%	7%	10%	0,000
Moslim	26%	22%	30%	10%	9%	12%	0,000
Jood	33%	29%	38%	12%	11%	14%	0,000
Turk	33%	28%	37%	23%	21%	25%	0,002
Neger of zwarte	42%	37%	46%	26%	24%	28%	0,000
Mocro of Marokkaan	40%	36%	45%	27%	25%	29%	0,000

Tabel 15 **Het scheldwoord 'Jood'. Referentie in rapport: figuur 4.4.**

Wanneer gebruiken jongeren die je kent het woord 'Jood' als zij schelden?	Nooit	Soms	Vaak
Onderling met vrienden, voor de lol, grappen maken over Joden	68%	21%	11%
In ruzies of conflicten met andere jongeren	68%	23%	9%
In discussies op internet	75%	16%	9%
Op internet, voor de lol, grappen maken over Joden	79%	15%	6%
Tegen de politie	84%	11%	5%
Tijdens het sporten	85%	11%	4%
In ruzies of conflicten met volwassenen	85%	12%	3%
N=2353			

Tabel 16 **Begrip voor acties. Referentie in rapport: tabel 4.7.**

Stel je voor dat bij een bombardement van het Israëlisch leger een groot aantal Palestijnse vrouwen en kinderen omkomt. In hoeverre heb je er begrip voor als jongeren onderstaande acties uitvoeren vanwege dit incident?		Percentage binnen groep jongeren die boos zijn door conflict en Israel hiervan de schuld geven.	Percentage binnen totale steekproef niet-islamitische jongeren.	Percentage binnen groep jongeren die boos zijn door conflict en Israel hiervan de schuld geven.	Percentage binnen totale steekproef islamitische jongeren.
		Niet-islamitische jongeren	**Niet-islamitische jongeren**	**Islamitische jongeren**	**Islamitische jongeren**
Bekladden van Joodse begraafplaatsen of Synagogen	Enig begrip	6%	<1%	7%	4%
Bekladden van Joodse begraafplaatsen of Synagogen	Veel begrip	0%	<1%	6%	4%
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	Enig begrip	6%	<1%	13%	8%
Naroepen of uitschelden van Joden in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	7%	4%
Naroepen of uitschelden van Zionisten in Nederland	Enig begrip	11%	<1%	18%	11%
Naroepen of uitschelden van Zionisten in Nederland	Veel begrip	3%	<1%	17%	11%
Slaan of schoppen van Joden in Nederland	Enig begrip	6%	<1%	7%	4%
Slaan of schoppen van Joden in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	5%	3%
Slaan of schoppen van Zionisten in Nederland	Enig begrip	4%	<1%	11%	7%
Slaan of schoppen van Zionisten in Nederland	Veel begrip	1%	<1%	12%	8%
N		**71**	**1755**	**248**	**386**

Tabel 17 **Triggerfactoren voor acties. Referentie in rapport: tabel 4.8.**

Wat zet volgens jou jongeren tot zulke acties aan? Kies de antwoorden die volgens jou het belangrijkst zijn.	
Niets, actie komt uit jongeren zelf	42%
Oproepen op Facebook, internetfora of andere sites	40%
Actie kan spontaan gebeuren als jongeren bijvoorbeeld een Joods persoon voorbij zien	31%
Discussies met vrienden	30%
Oproepen door imams of andere gezaghebbend personen	19%
Discussies met ouders	15%
Anders	13%
N=246	

Vraag is alleen gesteld aan jongeren met een islamitische achtergrond die boos zijn als gevolg van het conflict

Tabel 18 **Redenen om niet zo positief te denken over Joden. Referentie in rapport: tabel 5.1.**

Je geeft aan dat je niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Wil je toelichten waarom? (Meerdere antwoorden zijn mogelijk)	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Vanwege het conflict tussen Israël en de Palestijnen	7	36	13
Omdat Joden achter de schermen veel invloed hebben (zoals in de media of in de financiële wereld)	8	28	8
Vanwege de Joodse religie	3	15	8
Vanwege de Joodse cultuur	3	8	11
Vanwege slechte ervaringen die mijn vrienden of familie hebben met Joden	4	4	6
Vanwege slechte ervaringen die ik heb met Joden	1	10	4
Vanwege mijn opvoeding / wat ik geleerd heb over Joden van mijn ouders	0	1	6
Andere reden	1	2	1
N=93	21	53	34

Alleen gevraagd aan jongeren die niet zo positief denken over Joden in Nederland. Vanwege de kleine N (< 100 per kolom) zijn de absolute in de tabel weergegeven, en niet de percentages)

Tabel 19 **Conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.2.**

Volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Christelijk	Moslims	Niet-gelovig
Ja, in sterke mate	6%	31%	4%
Ja, in enige mate	50%	51%	45%
Nee, in het geheel niet	44%	18%	51%
N=2136	539	387	1210

Volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval Moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval Niet-Moslim jongeren		Significantie (p)
Ja, in sterke mate	31%	27%	36%	5%	4%	6%	0,000
Ja, in enige mate	51%	46%	56%	47%	44%	49%	NS
Nee, in het geheel niet	18%	14%	22%	49%	46%	51%	0,000

Tabel 20 **Schuldvraag conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.3.**

Wie is volgens jou het meeste schuldig aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Israël	6%	71%	8%
Israël en de Palestijnen evenveel	24%	8%	24%
De Palestijnen	17%	2%	5%
Weet ik niet	53%	19%	63%
N=2115	537	382	1196

Wie is volgens jou het meeste schuldig aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen?

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval Moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval Niet-Moslim jongeren		Significantie (p)
Israël	71%	66%	75%	7%	6%	8%	0,000
Israël en de Palestijnen evenveel	8%	5%	11%	24%	22%	26%	0,000
De Palestijnen	2%	1%	3%	9%	8%	11%	0,000
Weet ik niet	19%	15%	23%	60%	58%	63%	0,000

Tabel 21 **Boos over conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.4.**

In hoeverre maken de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen jou boos?	**Christenen**	**Moslims**	**Niet-gelovig**
Niet boos	33%	12%	43%
Een beetje boos	55%	35%	47%
Heel boos	12%	53%	10%
N=2115	538	381	1196

In hoeverre maken de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen jou boos?

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval		Significantie (p)
Niet boos	12%	9%	15%	39%	37%	41%	0,000
Een beetje boos	35%	30%	40%	50%	47%	52%	0,000
Heel boos	53%	48%	58%	11%	10%	13%	0,000

Tabel 22 **Beeld media over conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.5.**

Vind je dat Nederlandse media een eerlijk beeld geven van het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Ja	24%	7%	23%
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor Israël	9%	75%	15%
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor de Palestijnen	21%	4%	6%
Weet ik niet	47%	14%	55%
N=1205	304	312	589

Alleen gevraagd aan jongeren die het conflict tussen Israel en de Palestijnen volgen

Vind je dat Nederlandse media een eerlijk beeld geven van het conflict tussen Israël en de Palestijnen?

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval Moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval Niet-Moslim jongeren		Significantie (p)
Ja	7%	4%	10%	24%	21%	26%	0,000
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor Israël	75%	70%	79%	13%	11%	16%	0,000
Nee, de Nederlandse media kiezen te veel partij voor de Palestijnen	4%	2%	6%	11%	9%	13%	0,000
Weet ik niet	14%	11%	18%	52%	49%	55%	0,000

Tabel 23 **Conflict Israel-Palestijnen is conflict westen-moslims? Referentie in rapport: tabel 5.6.**

Is het conflict tussen Israel en de Palestijnen ook een conflict tussen moslims en het westen?	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Ja	12%	30%	7%
Deels	42%	41%	44%
Nee	21%	14%	22%
Weet ik niet	24%	15%	27%
N=1203	303	312	588

Alleen gevraagd aan jongeren die het conflict tussen Israel en de Palestijnen volgen

Is volgens jou het conflict tussen Israël en de Palestijnen ook een conflict tussen het westen en moslims?

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval Moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval Niet-Moslim jongeren		Significantie (p)
Ja	30%	25%	36%	9%	7%	11%	0,000
Deels	41%	35%	46%	43%	39%	46%	NS
Nee	14%	10%	17%	22%	19%	25%	0,000
Weet ik niet	15%	11%	19%	26%	23%	29%	0,000

Tabel 24 **Niet zo positief over Joden, Israel en zionisten; door jongeren die heel boos zijn door conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.7.**

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Joden in Nederland	2%	12%	6%
Joden in Israël	5%	48%	15%
De staat Israël	15%	73%	29%
Zionisten	9%	71%	21%
N=391	67	199	125

Alleen gevraagd aan jongeren die heel boos zijn over het conflict tussen Israel en de Palestijnen

Tabel 25 **Niet zo positief over Joden, Israel en zionisten; door jongeren die heel boos zijn door conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.8.**

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief).		Christenen	Moslims	Niet-gelovig
	Niet/beetje boos	2%	11%	2%
Joden in Nederland	Heel boos	2%	12%	6%
Joden in Israël	Niet/beetje boos	6%	31%	7%
Joden in Israël	Heel boos	5%	48%	15%
De staat Israël	Niet/beetje boos	12%	51%	21%
De staat Israël	Heel boos	15%	73%	29%
Zionisten	Niet/beetje boos	7%	54%	10%
Zionisten	Heel boos	9%	79%	21%
N=2114		537	381	1196

Tabel 26 **Niet zo positief over Joden, Israel en zionisten; door jongeren die vinden dat Israel schukdig is aan het conflict. Referentie in rapport: tabel 5.9.**

Hoe denk je over Joden en Israël? (% niet zo positief)	Christenen/niet gelovig	Moslims
Joden in Nederland	9%	13%
Joden in Israël	23%	49%
De staat Israël	60%	76%
Zionisten	32%	81%
N=385	116	269

Alleen gevraagd aan jongeren die vinden dat Israel schuldig is aan het conflict

Tabel 27 **Belangrijke oorzaken voor boosheid over conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.10.**

Kun je uitleggen wat je het meest boos maakt inzake het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	**Niet-moslims**	**Moslims**
De beelden die ik zie van Palestijnse slachtoffers (zoals kinderen)	70%	86%
Andere landen grijpen te weinig in / laten de Palestijnen aan hun lot over	49%	76%
Burgers zijn het slachtoffer van het conflict	73%	74%
Moslims zijn het slachtoffer van het conflict	19%	70%
De berichtgeving in de Nederlandse media is eenzijdig / te veel op de hand van Israël	30%	65%
Nederlandse politici zijn te veel op de hand van Israël	32%	60%
Moslims in Nederland worden op het conflict aangekeken (alsof het hun schuld is)	23%	42%
Het Nederlandse volk is te veel op de hand van Israël	15%	42%
Anders	7%	5%
N=330	**79**	**250**
Alleen gevraagd aan jongeren die boos zijn over conflict en vinden dat Israel schuldig is aan het conflict		

Tabel 28 **Kennis over conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.11.**

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israel en de Palestijnen	**Christenen**		**Moslims**		**Niet gelovig**	
	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik heb kennis van het Joodse volk	48%	19%	36%	25%	43%	9%
Ik heb kennis over het Palestijnse volk.	37%	7%	39%	32%	27%	7%
Ik ken de geschiedenis van de Joden.	48%	27%	42%	32%	48%	20%
Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen.	42%	10%	41%	34%	34%	8%
Ik ken de geschiedenis van de staat Israël.	45%	19%	38%	32%	38%	11%
Ik ken de verschillen tussen Palestijnse organisaties, zoals Hamas en Fatah.	33%	6%	38%	23%	24%	7%
Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat.	54%	18%	34%	45%	49%	18%
Ik weet wat zionisme is.	30%	18%	31%	44%	25%	14%
Ik weet wie Anne Frank is.	24%	68%	20%	66%	18%	74%
Ik weet wat over Joden staat geschreven in de koran			36%	36%		
N=2118	**537**		**383**		**1198**	

Tabel 29 **Kennis over conflict Israel-Palestijnen. Referentie in rapport: tabel 5.12.**

De volgende vragen gaan over je kennis over het conflict tussen Israel en de Palestijnen	**Neutraal of positief over Joden in Israel**		**Niet positief over Joden in Israel**	
	Beetje mee eens	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik heb kennis van het Joodse volk	37%	22%	36%	25%
Ik heb kennis over het Palestijnse volk.	36%	29%	42%	36%
Ik ken de geschiedenis van de Joden.	44%	30%	40%	36%
Ik ken de geschiedenis van de Palestijnen.	43%	31%	35%	43%
Ik ken de geschiedenis van de staat Israël.	39%	29%	37%	35%
Ik ken de verschillen tussen Palestijnse organisaties, zoals Hamas en Fatah.	39%	21%	37%	26%
Ik weet waar het conflict tussen Israël en de Palestijnen over gaat.	38%	40%	28%	53%
Ik weet wat zionisme is.	32%	39%	28%	53%
Ik weet wie Anne Frank is.	22%	62%	18%	72%
Ik weet wat over Joden staat geschreven in de koran	34%	34%	39%	39%
N=383	**231**		**153**	

Tabel 30 **Mediagebruik om de gebeurtenissen in het Midden-Oosten te volgen. Referentie in rapport: tabel 5.13.**

Op welke wijze volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen?	Christenen/Niet-gelovigen	Moslims
Via Nederlandse televisie	81%	67%
Via Facebook	27%	54%
Via Marokkaanse tv, Turkse tv of Arabische tv (zoals Aljazeera en Alarabya)	3%	57%
Via vrienden/familie/kennissen in Nederland	29%	49%
Via Nederlandse nieuws(web)sites	44%	37%
Via Nederlandse kranten	28%	28%
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische nieuws(web)sites	2%	32%
Via discussiefora op Internet	9%	26%
Via vrienden/familie/kennissen in de Arabische landen	3%	24%
Via CNN of andere westerse tv stations	14%	20%
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische kranten	1%	13%
Via Twitter	6%	11%
N=1198	**863**	**310**

Alleen gevraagd aan jongeren die de gebeurtenissen in het Midden Oosten in enige of sterke mate volgen

Op welk wijze volg je de gebeurtenissen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen? Alleen gevraagd aan jongerendie de gebeurtenissen in het Midden Oosten in enige of sterke mate volgen.

	Moslim	Betrouwbaarheidsinterval moslim jongeren		Niet-moslim	Betrouwbaarheidsinterval niet-moslim jongeren		Significantie (p)
Via Nederlandse televisie	66%	61%	72%	81%	79%	84%	0,000
Via Facebook	54%	48%	59%	27%	24%	30%	0,000
Via Marokkaanse tv, Turkse tv of Arabische tv (zoals Aljazeera en Alarabya)	57%	52%	63%	3%	2%	4%	0,000
Via vrienden/familie/kennissen in Nederland	49%	44%	55%	29%	26%	32%	0,000
Via Nederlandse nieuws(web)sites	37%	32%	43%	44%	40%	47%	NS
Via Nederlandse kranten	28%	23%	33%	28%	25%	31%	NS
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische nieuws(web)sites	32%	27%	37%	2%	1%	3%	0,000
Via discussiefora op Internet	26%	21%	31%	10%	8%	12%	0,000
Via vrienden/familie/kennissen in de Arabische landen, Marokko of Turkije	24%	19%	29%	3%	2%	4%	0,000
Via CNN of andere westerse tv stations	20%	16%	24%	14%	12%	16%	0,012
Via Marokkaanse,Turkse of Arabische kranten	13%	9%	17%	1%	0%	2%	0,000
Via Twitter	11%	8%	15%	6%	4%	7%	0,023

Tabel 31 **Moslim-zijn. Referentie in rapport: tabel 5.14.**

In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen?	**Helemaal mee eens**	**Beetje mee eens**	**Oneens**	**Weet niet**
Het is voor mij belangrijk om moslim te zijn	72%	11%	10%	7%
In Nederland hebben Moslims en niet-Moslims niet dezelfde normen en waarden	18%	37%	35%	10%
Als iemand iets slechts over mijn geloof zegt, voel ik mij gekwetst.	54%	25%	14%	7%
In Nederland heb ik onvoldoende mogelijkheden om mijn geloof te belijden	34%	42%	15%	9%
N=390 (alleen moslims)				

Tabel 32 **Mate van Turks, Marokkaans voelen. Referentie in rapport: tabel 5.15.**

	Ik welke mate voel jij je:	**Volledig**	**In sterke mate**	**Enigszins**	**Geheel niet**	**N**
Marokkanen	Marokkaans	63%	25%	8%	4%	**215**
Marokkanen	Nederlands	31%	36%	26%	7%	
Turken	Turks	53%	27%	12%	8%	**165**
Turken	Nederlands	24%	34%	31%	10%	
N=380						

Tabel 33 Identificatie met herkomstland en niet zo positief zijn over Joden. Referentie in rapport: tabel 5.16.

Mate van identificatie (x) niet zo positief denken over Joden en Israel		
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Volledig Marokkaans	12%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Niet volledig Marokkaans	2%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Volledig Marokkaans	38%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Niet volledig Marokkaans	32%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Volledig Marokkaans	63%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Niet volledig Marokkaans	53%
Niet zo positief denken over Zionisten	Volledig Marokkaans	69%
Niet zo positief denken over Zionisten	Niet volledig Marokkaans	63%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Volledig Turks	17%
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Niet volledig Turks	19%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Volledig Turks	50%
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Niet volledig Turks	39%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Volledig Turks	72%
Niet zo positief denken over de staat Israel	Niet volledig Turks	52%
Niet zo positief denken over Zionisten	Volledig Turks	71%
Niet zo positief denken over Zionisten	Niet volledig Turks	54%
N=376 (162 Turkse en 215 Marokkaanse jongeren)		

Turks: volledige identificatie met land van herkomst (x) niet zo positief denken over Joden en Israel		Volledig	Betrouwbaarheidsinterval volledige identificatie met herkomstland		Niet-volledig	Betrouwbaarheidsinterval geen of niet volledige identificatie met herkomstland		Significantie (p)
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Marokkaans	12%	7%	18%	2%	0%	6%	0,039
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Marokkaans	38%	30%	47%	32%	21%	41%	NS
Niet zo positief denken over de staat Israel	Marokkaans	63%	55%	71%	53%	42%	64%	NS
Niet zo positief denken over Zionisten	Marokkaans	69%	61%	77%	63%	52%	73%	NS
Niet zo positief denken over Joden in Nederland	Turks	17%	9%	25%	19%	11%	27%	NS
Niet zo positief denken over Joden in Israel	Turks	50%	39%	61%	39%	28%	49%	NS
Niet zo positief denken over de staat Israel	Turks	72%	62%	82%	52%	43%	64%	0,003
Niet zo positief denken over Zionisten	Turks	71%	60%	80%	54%	43%	65%	0,008

Tabel 34 Interesse betaald voetbal, attitude over Joden in Nederland. Referentie in rapport: tabel 6.1.

Heb je interesse voor wedstrijden in betaald voetbal x hoe denk je over joden in Nederland?	**Positief denken over joden in Nederland**	**Neutraal denken over joden in Nederland**	**Niet zo positief denken over joden in Nederland**	**Weet niet**	**N**
Ja	36%	47%	5%	12%	**933**
Nee	27%	57%	3%	13%	**1291**
N = 2224					

Tabel 35 Bezoek wedstrijden betaald voetbal, attitude over Joden in Nederland. Referentie in rapport: tabel 6.2.

Bezoek je wel eens wedstrijden in betaald voetbal x hoe denk je over joden in Nederland	**Positief denken over joden in Nederland**	**Neutraal denken over joden in Nederland**	**Niet zo positief denken over joden in Nederland**	**Weet niet**	**N**
Regelmatig bezoeken	40%	38%	7%	14%	**135**
Soms bezoeken	36%	48%	4%	11%	**477**
Nooit bezoeken	35%	49%	4%	12%	**323**
N=935					
Vraag is alleen gesteld aan jongeren met interesse in Nederlands betaald voetbal.					

Tabel 36 **Meedoen bij spreekkoren wedstrijden betaald voetbal. Referentie in rapport: tabel 6.3.**

Als je met vrienden of andere jongeren die je kent een voetbalwedstrijd tegen Ajax zou bezoeken, kun je je dan voorstellen dat jullie meedoen aan deze spreekkoren (Hamas, Joden aan het gas)?		Kan zich niet voorstellen mee te doen	Kan zich misschien voorstellen mee te doen	Kan zich wel voorstellen mee te doen	N
Regelmatig bezoeken	Ikzelf	53%	31%	16%	**93**
Soms bezoeken	Ikzelf	73%	20%	7%	**277**
Nooit bezoeken	Ikzelf	80%	19%	1%	**151**
N=521					
Regelmatig bezoeken	Vrienden	42%	37%	22%	**93**
Soms bezoeken	Vrienden	55%	33%	12%	**277**
Nooit bezoeken	Vrienden	68%	27%	4%	**151**
N=521					
Regelmatig bezoeken	Jongeren die ik ken	40%	30%	30%	**93**
Soms bezoeken	Jongeren die ik ken	39%	39%	22%	**277**
Nooit bezoeken	Jongeren die ik ken	52%	39%	9%	**151**
N=521					

Vraag alleen gesteld aan jongeren met interesse in Nederlands betaald voetbal, met uitzondering van Ajax supporters. Leeswijzer: 16% van de jongeren die regelmatig een voetbalwedstrijd bezoekt, kan zich voorstellen mee te doen aan spreekkoren.

Ikzelf:	Regelmatig bezoeken	Betrouwbaarheidsinterval regelmatig bezoeken		Soms /nooit bezoeken	Betrouwbaarheidsinterval soms/nooit bezoeken		Significantie (p)
Kan zich niet voorstellen mee te doen	53%	43%	63%	75%	70%	80%	0,000
Kan zich misschien voorstellen mee te doen	31%	22%	41%	20%	16%	24%	0,019
Kan zich wel voorstellen mee te doen	16%	9%	24%	5%	3%	8%	0,000

Tabel 37 **Zelf meedoen aan spreekkoren. Referentie in rapport: tabel 6.4.**

Heb je wel eens meegedaan aan deze spreekkoren (Hamas, Joden aan het gas)?	Nooit	Soms	Vaak
	76%	21%	4%
N=520			

Tabel 38 **Bezoek wedstrijden betaald voetbal, mening over spreekkoren. Referentie in rapport: tabel 6.5.**

Wat vind jezelf van deze spreekkoren x bezoek je wel eens wedstrijden in het betaald voetbal?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht	N
Regelmatig bezoeken	30%	53%	17%	**93**
Soms bezoeken	52%	38%	10%	**277**
Nooit bezoeken	55%	34%	11%	**150**
N=520				

Leeswijzer: 11% van de 150 jongeren die nooit een wedstijd bezoeken, vinden deze spreekkoren niet slecht.

	Regelmatig bezoeken	Betrouwbaarheidsinterval regelmatig bezoeken		Soms /nooit bezoeken	Betrouwbaarheidsinterval soms/nooit bezoeken		Significantie (p)
Spreekkoren zijn heel slecht	30%	21%	39%	54%	47%	61%	0,000
Spreekkoren zijn een beetje slecht	53%	43%	63%	36%	30%	43%	0,008
Spreekkoren zijn niet slecht	17%	10%	25%	10%	6%	14%	NS

Tabel 39 **Wat vinden anderen van spreekkoren? Referentie in rapport: tabel 6.6.**

Wat denk je dat andere mensen van deze spreekkoren vinden?	Heel slecht	Een beetje slecht	Niet slecht	N
Harde kernsupporters van mijn club	15%	38%	48%	**149**
Overige supporters van mijn club	10%	70%	20%	**149**
Jongeren uit mijn stad of dorp	12%	64%	24%	**149**
Mijn vrienden	13%	60%	27%	**149**
Mijn ouders	4%	52%	7%	**149**
De voetballers van mijn club	24%	62%	14%	**149**

Resultaten betreffen alleen de jongeren die zich misschien of zeker kunnen voorstellen mee te doen aan spreekkoren. Leeswijzer: 24% van de jongeren die zich kunnen voorstellen deel te nemen aan spreekkoren, denken dat de voetballers van hun club deze spreekkoren heel slecht vinden.

Tabel 40 **Welke van de onderstaande (social) media of websites gebruik je wel eens?**

Weergegeven is % vaak gebruiken, uitgesplitst naar geloof.	Christelijk	Moslims	Niet-gelovig
Facebook	70%	51%	71%
Twitter	12%	8%	14%
Instagram	25%	43%	31%
Chat	26%	24%	34%
Discussieforums	4%	7%	7%
Nieuwssites uit NL	31%	31%	31%
Andere westerse nieuwssites	9%	19%	8%
Nieuwssites uit Midden-Oosten	1%	9%	1%
N=2262	**561**	**421**	**1280**

Tabel 41 **Belang van geloof, moskeebezoek en volgen koranlessen**

	Heel belangrijk	Een beetje	Niet belangrijk
Hoe belangrijk is voor jou je geloof?	86%	13%	1%
	Vaak	Af en toe	Nooit
Hoe vaak ben je in het afgelopen jaar naar de kerk, de moskee of een ander gebedshuis geweest?	36%	47%	13%
Volg je koranlessen?	Ja	Vroeger	Nooit
	15%	65%	20%
N=416 (alleen moslims)			

Tabel 42 **Voel je je wel eens gediscrimineerd vanwege je huidskleur, land van herkomst of culturele achtergrond? Uitgesplitst naar geloof.**

	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Nooit	85%	40%	89%
Soms	13%	47%	9%
Vaak	2%	13%	2%
N=2263	**561**	**422**	**1280**

Tabel 43 **Voel je je wel eens gediscrimineerd vanwege je religie?**

	Christenen	Moslims	Niet-gelovig
Nooit	77%	36%	97%
Soms	21%	45%	3%
Vaak	1%	20%	0%
N=2243	**554**	**421**	**1285**

Tabel 44 **Kun je zeggen waar je je wel eens gediscrimineerd voelt?**

		Niet-gelovig	Christenen	Moslims
Bij het vinden van stage of werk	Soms	9%	11%	29%
Bij het vinden van stage of werk	Vaak	3%	2%	22%
In de horeca	Soms	10%	11%	19%
In de horeca	Vaak	1%	1%	10%
In de woonbuurt	Soms	10%	10%	16%
In de woonbuurt	Vaak	1%	2%	4%
Op de sportclub	Soms	5%	5%	10%
Op de sportclub	Vaak	0%	1%	3%
Op het werk of stage	Soms	6%	9%	23%
Op het werk of stage	Vaak	1%	1%	10%
Op school	Soms	9%	15%	29%
Op school	Vaak	2%	2%	6%
N=2343				

Leeswijzer: 29% van de moslim jongeren voelt zich soms gediscrimineerd bij het vinden van stage of werk

Tabel 45 **Wat maakt je boos of verdrietig in de Nederlandse samenleving? Uitgesplitst naar geloof. Respondenten konden meerdere antwoorden aanvinken.**

	Niet-gelovig	Christelijk	Moslims
Discriminatie	54%	57%	82%
Ongelijke kansen	52%	48%	75%
Houding ten opzichte van Islam en Moslims is te negatief	26%	22%	72%
Uitspraken door politici zoals Wilders over Moslims	36%	33%	72%
Werkloosheid / armoede	55%	54%	58%
Berichtgeving Nederlandse media	18%	19%	51%
Politici luisteren niet naar bevolking	37%	30%	38%
De politie treedt te hard op / discrimineert Moslims	6%	5%	24%
Zelfverrijking, graaicultuur (zoals banken en managers)	32%	35%	21%
Politici zijn te populistisch	19%	16%	19%
De politie treedt niet hard genoeg op	33%	36%	13%
Normen en waarden in samenleving zijn anders dan die van mij	17%	23%	11%
Multiculturele samenleving	8%	10%	7%
Houding ten opzichte van Islam en Moslims is te positief	8%	10%	4%
Anders	5%	6%	4%
N=2214			

Tabel 46 **In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen?**

	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	
Moslims worden in Nederland gediscrimineerd	48%	36%	
Moslims krijgen niet zo veel kansen als anderen in Nederland	52%	31%	(omgecodeerd)
Veel bedrijven zullen eerder niet-moslims aannemen, ook al is een moslim geschikter voor deze baan	45%	31%	
Ik denk dat ik niet zoveel kansen krijg als autochtone Nederlanders	42%	38%	(omgecodeerd)
Ik voel me gefrustreerd omdat ik minder kansen krijg dan anderen	27%	32%	
N=397 (alleen moslims)			

Tabel 47 **In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen?**

		Niet-gelovig	Christelijk	Moslims
Ik heb/had moeite om een stage of baan te vinden	helemaal eens	21%	22%	33%
Ik heb/had moeite om een stage of baan te vinden	beetje eens	30%	32%	32%
Ik word/werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn herkomst of culturele achtergrond	helemaal eens	2%	2%	13%
Ik word/werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn herkomst of culturele achtergrond	beetje eens	4%	6%	28%
Ik word/werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn religie	helemaal eens	2%	2%	15%
Ik word/werd gediscrimineerd bij het vinden van een stage of baan vanwege mijn religie	beetje eens	4%	5%	26%
N=2214				

Tabel 48 **In hoeverre ben je het eens met de onderstaande stellingen?**

	Helemaal mee eens	Beetje mee eens	
Ik word door Nederlanders aangesproken op de gebeurtenissen in het Midden-Oosten omdat ik Moslim ben	29%	27%	(omgecodeerd)
Ik moet me rechtvaardigen voor de gebeurtenissen in het Midden-Oosten omdat ik Moslim ben	23%	30%	
Autochtone Nederlanders kijken anders naar mij sinds IS is opgekomen omdat ik Moslim ben	27%	30%	(omgecodeerd)
Het maakt mij boos als ik door Nederlanders wordt aangesproken over de gebeurtenissen in het Midden-Oosten	32%	29%	
Nederlanders hebben begrip voor Israël	40%	26%	
Nederlanders hebben geen begrip voor de Palestijnen	49%	26%	(omgecodeerd)
N=387 (alleen moslims)			

Tabel 49 **Hoe denken ouders en vrienden over Joden in Nederland' en 'Hoe denken ouders en vrienden over de staat Israel'.**

Weergegeven is percentage 'niet zo positief'.	Niet-gelovig	Christelijk	Moslims
Mijn ouders over Joden in Nederland	3%	1%	18%
Mijn vrienden over Joden in Nederland	4%	3%	24%
Mijn ouders over de staat Israel	13%	8%	53%
Mijn vrienden over de staat Israel	12%	9%	49%
N=2167			

NB: percentages zijn beinvloed (lager) door relatief hoog aantal respondenten dat 'weet niet' heeft ingevuld (tussen 30-40%)

Tabel 50 **Goed contact / band met ouders**

		Meestal niet	Soms wel, soms niet	Meestal wel
Praat je met je ouders over wat je bezig houdt?	Niet-gelovig	7%	40%	49%
Praat je met je ouders over wat je bezig houdt?	Christelijk	10%	40%	44%
Praat je met je ouders over wat je bezig houdt?	Moslims	7%	29%	56%
Kun je het goed vinden met je ouders?	Niet-gelovig	4%	22%	70%
Kun je het goed vinden met je ouders?	Christelijk	2%	24%	69%
Kun je het goed vinden met je ouders?	Moslims	4%	17%	74%
Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook?	Niet-gelovig	7%	22%	62%
Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook?	Christelijk	7%	30%	58%
Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook?	Moslims	5%	21%	66%
Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht?	Niet-gelovig	6%	21%	68%
Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht?	Christelijk	6%	23%	65%
Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht?	Moslims	5%	23%	62%
N=2214				

Tabel 51 **Omgang binnen gezin**

		Meestal niet	Soms wel, soms niet	Meestal wel
Binnen ons gezin gaan we plezierig met elkaar om.	Niet-gelovig	61%	25%	8%
Binnen ons gezin gaan we plezierig met elkaar om.	Christelijk	60%	28%	7%
Binnen ons gezin gaan we plezierig met elkaar om.	Moslims	62%	14%	12%
Binnen ons gezin zijn veel problemen	Niet-gelovig	56%	27%	10%
Binnen ons gezin zijn veel problemen	Christelijk	54%	30%	9%
Binnen ons gezin zijn veel problemen	Moslims	61%	15%	9%
Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden.	Niet-gelovig	59%	26%	9%
Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden.	Christelijk	57%	29%	6%
Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden.	Moslims	66%	13%	7%
N=2214				

Tabel 52 **Persoonlijke problemen**

		Oneens	Beetje mee eens	Helemaal mee eens
Ik kan me goed redden in het leven	Niet-gelovig	6%	25%	66%
Ik kan me goed redden in het leven	Christelijk	5%	26%	62%
Ik kan me goed redden in het leven	Moslims	9%	22%	61%
Ik heb problemen thuis	Niet-gelovig	69%	19%	5%
Ik heb problemen thuis	Christelijk	70%	17%	5%
Ik heb problemen thuis	Moslims	71%	11%	5%
Ik heb het financieel moeilijk (schulden)	Niet-gelovig	71%	19%	5%
Ik heb het financieel moeilijk (schulden)	Christelijk	69%	17%	6%
Ik heb het financieel moeilijk (schulden)	Moslims	64%	15%	8%
Ik heb problemen op school of op mijn werk	Niet-gelovig	73%	17%	4%
Ik heb problemen op school of op mijn werk	Christelijk	72%	17%	4%
Ik heb problemen op school of op mijn werk	Moslims	70%	11%	6%
N=2214				

Colofon

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Integratie en Samenleving
Auteurs	Drs. R. van Wonderen W. Wagenaar, MsC.
Met medewerking van	F. Hermens T. Nijs
Omslag	Ontwerppartners, Breda
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload e worden via onze website:
http://www.verwey-jonker.nl.

ISBN 978-90-5830-681-4

De afgelopen jaren vonden verschillende antisemitische incidenten plaats die toen, en in bepaalde mate nog steeds, zorgen voor onrust in de Nederlandse samenleving. Hoewel de meeste antisemitische incidenten, arrestaties en strafzaken plaatsvonden binnen de voetbalcontext, blijken de antisemitische incidenten gerelateerd aan het Midden-Oostenconflict de meeste impact te hebben.

Om beter zicht te krijgen op de omvang, oorzaken en triggerfactoren van antisemitisme hebben het Verwey-Jonker Instituut en de Anne Frank Stichting in opdracht van het Ministerie van SZW 2400 jongeren op dit onderwerp bevraagd. In deze publicatie vindt u de resultaten, met daarin antwoord op deze vragen:

1. In welke mate komen antisemitische vooroordelen voor onder welke groepen jongeren?
2. Wat zijn de belangrijkste factoren die bijdragen aan het ontstaan van antisemitische vooroordelen onder jongeren?
3. Welke triggerfactoren leiden tot het daadwerkelijk uiten van antisemitisme onder jongeren?
4. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan antisemitische vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van antisemitisme uniek, in vergelijking met factoren die bijdragen aan andere vormen van racisme en discriminatie?

